

Б. АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ

р Ш16(2-4к)
к А72

СИНЯ

ВОЛОШКА

КНИГОСПІЛКА

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

Шифр R₂ Ш6(2-4); А72 Інв. № 2625612

Автор Антоненко-Давидович Б.

Назва Синя волошка! Збірка
оповідань.

Місце, рік видання Х. К., 1930.

Кіл-ть стор. 199, [2]с.

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конвюлот _____

Примітка:

25.09.2002,
Лізія -

БОРИС АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ

СИНЯ ВОЛОШКА

ЗБІРКА ОПОВІДАНЬ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

КНИГОСПІЛКА
ХАРКІВ 1930 КИЇВ

СИНЯ ВОЛОШКА

...Стисну міцно долонями скроні, зіпрусь ліктями на вогку лутку, прилипну чолом до холодного скла і зв'яжу зморений погляд із ліхтаревими плямами на калюжі серед пішоходу... Тоді зашелестить і прокинеться в грудях моя давня радість, заспіває гімни сонцю розгойдана вулиця, і встане на весь свій зріст така яскрава, близька Синя Волошка...

Тоді потечуть байдужими, сухими нервами струмки веселі, барвисті, наївні, поєднається й зіллється у вичурне плетиво моя туга з радістю, і будуть вони вдвох шепотіти, співати до самого ранку. А ранок висмокче туманами сірими золоті обручі на калюжах, погасить мрійні ліхтарі, розплеще вулицями до базару болото буднів, і враз захолоне тоді в кутку моя знесилена думка, повисне павутинням у самотній кімнаті моя мережана туга, і вмере, не діждавши сонця, перетята радість, як умерла Синя Волошка...

Сірий ранок нахабно розглядатиме по кімнаті розкидані речі, сизими плямами підлізе до фотографічної картки, на вулиці виставить новий покрашений дах, і вийдуть замітати брук двірники.

Я піду тоді до ліжка, одвернусь до чорного на стіні килимчика, і защемить мені жаль за старим, іржавим, пробитим шрапнеллю дахом і кулеметами подзьобаним муром,

десь на півночі моїх грудей блиснуть холодні заграви і я засну.

А надворі буде розташовуватися по-хазяйському сірий, беззмістовний, холодний осінній ранок...

Одлетіли мої юнацькі зелені сні, й перед очима встала порожня кімната й заповнила груди. Я тихо встав із ліжка, підійшов до столу, а з кутків линуть до мене тінями мої згадки. Вони плазують днями по моїх книжках, по зав'ялій, забутій квітці; як діти торкнуться блідого лиця на фотографії і, нарешті, ляжуть навколо ліжка, мов вірні старі пси, на увесь час довгої осінньої ночі... Надворі стогнуть обшарпані дерева і стукають благаючи кістлявим гіллям у вікно, плачуть дощі й тільки дико сміється-радіє чомусь вітер.

Коли надворі дощ—в моїх грудях холодіють далекі спогади й ворухиться думка в золотому мотлосі старого листя; я механічно ходжу на роботу, виконую свої невеликі тепер обов'язки, а решту—вечір, ніч і передранок я віддам осені.

Осінь...

Коли з острахом за вікном трипотить увечері останнє листя і змерзне на обрію небо, я заграю на бузкових струнах мого смутку, і його осінні акорди будуть стиха звучати цілу ніч увісні, аж поки не кинуть останнього погляду смерти айстри і віддадуться на поталу ранкової негоди—в моїх грудях усе ж буде жити й квітнути Синя Волошка...

Таке наївне, хороше дівча...

На скронях. з-під білої, зав'язаної позаду хустини безтурботно сюди й туди гойдаються дві коси-халамидниці (вічна перешкода в партійній роботі) і просто крізь серйозно насуплені зовсім дитячі брови дивляться дві сині волошки. Сині, сині. Пах селянської ріллі зіллявся

з шумами міста, а мені здається, наче полтавські лани розпанахали груди й на перелозі на подив місту породили тільки дві сині волошки.

І вийшло—„товаришка Саня“:

— Я дивлюсь на це питання принципово. З точки зору фізіології мені здається... і т. д.

Це в звичайній розмові. Але там, де сходиться в чарівному фокусі райдужне проміння мого світовідчування, вона—Синя Волошка. Таке наївне, хороше дівча...

Якось зненацька, на тлі забруднених столів, розкиданих паперів, під полохливий спів „Ремінгтону“, вона з'явилась серед нас. Ми—це вірні, як яничари, молоді джури перламутрових ранків наших мрій і сухорляві, поважні фахівці партійних справ.

Тоді не замітали бруку двірники: вітер свобідно й неохайно розносив по вулицях лушпиння, папірці; очима кістяка виглядали вітрини крамниць, і бавився на руїнах будинку соняшний день. А коли насував вечір—торохкотіли постріли, торохкотіло серце, і тільки мобілізована думка—вперед:—Мусимо! Мусимо! Мусимо!

На парканах кричали наші плякати й луною відгукувались вони на забрудненій підлозі вокзалу, а свіжі телеграми шарпали туго натягнуті нерви, чорними прапорцями позначали нові місця на мапі й підступали все ближче, ближче...

Зелена хвиля сіл уже була одлив, а ця дівчина стала перед нами з свіжим пахом далекої ріллі, двома волошками між каштановими косами й складеним зачотом з остеології.

Поза її дрібненько написаною анкетною, я знав, що десь далеко лишилось полтавське село з маленькою Меланкою, про яку вона могла із запалом і сестриною любов'ю розповідати кожний раз нову, мабуть соту,

подробицю, потім, на столі в її маленькій кімнаті з плахтою лежить іще незагорнутий „Кобзар“ і неохайно розрізана гребінцем „Держава й революція“ Леніна; щождо медінституту, то він надовго тепер застиг на гістології.

Я сиджу на поламаному стільці в її кімнаті й розглядаю тоненьке скло кількох гістологічних препаратів. Революція перервала її практичні праці, і довгий ряд зеленуватого скла стоїть нерозпочатий, але дзвінкий, майже дитячий голос уривається в мої думки:

— Що ви там роздивляєтесь? Покиньте! Краще допоможіть мені перевірити тези; я цілий день сьогодні друкувала,—і вона пильно подивилась на свої пухлі, забруднені чимось синім, маленькі пучки.

— Гістологію, мабуть, важко поєднати з революцією!..—кинув я, посміхаючись, але вона добула вже з-під купи книжок папери й зневажливо махнула рукою:

— Хіба тепер до медінституту? Успіємо ще...

А потім серйозно й переконано додала:

— Міщанство!

Я дивлюсь на її заклопотане лице над писаними аркушами й думаю:

— Ще б не успіла! Та вона ще кілька інститутів зможе закінчити, поки зовсім виросте... Одначе—як це з села могли вийти такі тоненькі, тендітні пальці й ніжний колір лиця?..

Її обличчя раптом засяло далеким затишком гаю, і вона, нахилившись до мене через стіл, сказала:

— А знаєте, я вчора одержала від Меланки листа... Ви тільки подивіться, як вона вже пише!

Вона хутко витягла з шухлядки клаптик заялозеного паперу з великими карлючками і, сунувши його мені, майже прошепотіла таємничо:

— Але аби ви чули, як вона з „Кобзаря“ деклямує!

Я посміхнувся:

— Це продукт уже вашого виховання?

Синя Волошка ображено й здивовано глянула:

— Ну да, а як же? Хіба „Кобзар“ що таке?

Я розумію її. Для неї „Кобзар“—ще й досі, ма-
буть, рідніший, дорожчий і зрозуміліший за „Капітал“.
Вона вже переконуюче, піднесено доводить мені:

— Та коли б тільки „Кобзаря“ прочитав од слова
до слова кожний наш селянин,—у нас не було б своєї
національної контр-революції!

Чим я можу їй заперечити, коли я напевне знаю,
що то „Кобзар“ привів її до нас? Хто зна, чи прочитає
вона колись „Капітал“, але напевно—вона ще довго роз-
в'язуватиме „Кобзарем“ світові проблеми класової бо-
ротьби. І хай! Я пригадую улюблені Павлові слова:—
Важні не шляхи до істини, а сама істина.—І в моїх очах
променяється її прудкі уривчасті рухи й щирість захо-
плення. Вона—таке наївне ще дівча!..

Ліда нервово метнулась у кріслі, і її подзьобане
трохи ластовинням лице вкрилось саркастичними зморш-
ками:

— Звичайнісінька арцибашівська „санінщина“! Але,
перепрошаю, до чого тут марксизм і марксисти?

— Ні, не „санінщина“. Коли в арцибашівського Са-
ніна—це не більше, як аристократична забаганка, шу-
кання помацки шляху з нудоти та гнилі суспільних тра-
дицій, то в мене...

Павло відкинув назад волосся і встав:

— То в мене, товаришко Лідо, це—один із найпер-
ших засобів нашого цілковитого визволення. Я кажу
цілком свідомо, що, доки не розв'язано питання відносин

мужчини й жінки, комунізм у побуті—далекий ще до здійснення.

Ліда, зрадівши, підскочила:

— Відносини, товаришу, це зовсім друга річ, але—думка, що ви допіру сказали! Думка ваша!

— Я від неї й не відмовляюся,—ніби здивувався Павло:—кажу конкретно: знищити ви половий акт, винайдіть натомість якийсь штучний засіб продовження роду, і людство згниє. Згниє, повірте, швидше, ніж якась пранцьовита громада. Рухнуть нараз усі ідеї, всякі естетики, комунізми... Розумієте—все!

Ліда штучно й нервово засміялась, і по тому, як блимали хутко її повіки, видно було, що Ліда таки добре злиться:

— Ха-ха-ха! Ліжко є стимул суспільних рухів! Ідеально! Ні, це просто надзвичайно! Цілком по-марксівському.

Павло нетерпляче сказав:

— Да, в такому стані світ засмердиться й висохне швидше, ніж ставок без джерела.

— Чудесно! Це ж просто—красота! Ви тільки вслухайтесь, товариші...

Павло, не зважаючи на останні Лідині слова, казав далі:

— Світ, хоч би як це вам не було дивно, загубив би тоді все. Але не будемо утрувати слова, товаришко Лідо. На тлі соціальних рухів, перед клясами, всередині їх, стоїть нерозв'язаним це питання. І коли буржуазія не може його розв'язати через певні економічні умови свого соціального стану...

— Які ж це умови, цікаво?—іронічно спитала Ліда, але Павло спокійним уже і навіть лекторським тоном відповів:

— Маєте: роля власності, спадкоємства, комерційних розрахунків, на чому й ґрунтується, до речі, її мо-

раль у цьому питанні... Так, прошу, це ж не значить, що ми в добу руйнації всього дотеперішнього укладу життя повинні від нього відмахуватися. Ні. Я вимагаю—якнайшвидшого розв'язання. Рішучого. Кардинального. І я ще раз повторюю, що відносини жінщини й чоловіки, визволені від усяких наших забобонних ланцюгів, будуть прекрасні. Так, так. Я підкреслюю—прекрасні!

Мені власне не хотілось висловлюватись, але я отруїв Павлове піднесення краплею скептицизму:

— З таким же успіхом ці відносини можуть завжди доходити до потворства.

Павло сердито кинув:

— На всякого мудрагеля—досить простоти. Для цього, товаришу, потрібні лікарі.

Але на нього вже наскочила Ліда:

— А проституція, венерія? „Прекрасні“!..

— Через те, що вони існують, та й не тільки вони—прошу: онанізм, усякі полові аномальності й психічні каліцтва, в зв'язку з тим сімейні трагедії, або краще—трагедії оміщання сім'єю... Да. Через те я й кажу: це питання нас тисне—розв'яжуйте його швидше. Але сантименти щодо так званого „кохання“—облиште. Запам'ятайте раз і назавше...

Павло глянув на Синю Волошку і, зупинившись на слові, посміхнувся й повагом додав:

— Це надто буде корисно для товаришки Сані—вона, здається, ще надто молода...

Синя Волошка враз зашарілась і, зробивши ображене лице, серйозно, але пошепки сказала:

— Мені вже вісімнадцять...

— Да. Так існують два елементи: статеве чуття (і це найперше) і потім звичайне психологічне явище—симпатія. Коли вони хвильово гармонують, буває так

радісно, хороше... А для хвилин, для моментів назви не треба.

Ліда, збираючись із думками, замовкла, а Пащенко, який, солодко посміхаючись, підтакував Павлові, розвалюючись кремезним і незграбним, як молодий дуб, тілом на канапі, раптом присунувся до мене й на вухо прошепотів:

— А хотів би я знати, скільки разів Павло лікувався від трипера, га?..

Я добре знаю цього циніка, але такого прекрасного організатора, а надто в конспіративних справах,—Пащенка, і спокійно йому відповідаю:

— Хотів би я знати, коли ти, Пащенко, перестанеш бути сволоччю!

Та Пащенко, одвернувшись уже до Сяньої Волошки вдарив себе об коліна й бахнув:

— Ех, товаришко Саню! Все на світі просто. Сказано ж: починається ідеалом, а кінчається під одеялом. Так то.

Сяня Волошка глянула сердитими, насупленими очима, і її дитяче лице скривилось, мов хотіло розплакатись. Вона похапцем промовила:

— Зовсім не оригінально, товаришу, і пошло,—і, підійшовши до мене, глянула мені знизу своїми ймовірними очима, і в сутінках вечора я почув, як вона вдячно стиснула мені руку, і раптом чомусь я з болем згадав, що завтра її не буде. Пащенко вже безтурботно закурював цигарку, не збираючись далі диспутувати, а ми встали з місць. Нашу роботу ми давно вже скінчили і, спочиваючи, слухали Павлові теорії добрих дві години. Я пригадав, що треба йти заздалегідь зібратись у дорогу на завтра, і ми вийшли на вулицю. Ліда на порозі кинула мені:

— Завтра, рівно о десятій будуть папери.

І я з Синьою Волошкою опинилися вдвох. Я мимохіть чекав цього цілий день. І ось наш останній вечір.

Завтра зникнуть знайомі вулиці, передмістя, замовкне ремінгтонний спів і жалібно перетне нічну тишу останній гудок евакуації. Ми пішли навмання. Я мовчки взяв її під руку, і мій погляд пірнув у чорних лініях пішоходів. Синя Волошка відкидала від скроні уїдливу косу і, не потрапляючи в ногу, йшла по-дитячому, похапцем, неспокійно. Наша розмова не могла подолати бажання йти мовчки і ввесь час уривалась. На її устах часто з'являлись її неодмінні „принципово“ й „оригінально“ і тоді наставали павзи, які рвав мій нервовий сміх, а вона хапала своїми маленькими, гарячими і трохи вогкими руками мою долоню, і в темряві я відчував, як купчились коло її очей та рота ніжні, дрібні зморшки, і нам обом ставало весело, як дітям.

— Ви завтра їдете назовсім? На фронт?

При світлі якогось вікна я побачив спрямований на мене знизу погляд її широко-відкритих і довірливих очей і мимоволі здригнув. Щось перевело в грудях стрілку, і зажеврив мій збентежений сум... Чому ж так раптом темрява притиснула вулицю і наче відкісь дмухнула на зелені ще дерева далека холодна північ?..

Адже Синя Волошка—тільки подорожня зустріч на роздоріжжі днів, лише мій випадковий товариш. Лише...

Але в синіх очах (я помітив це давно) відбилися мої непережиті за гасівкою і книжкою юнацькі вечори й недосяжне небо моїх дитячих мрій. Відбилися і, може, потонули б за курявою вогненних днів, але завтра замерхтять телеграфні дроти, розбіжяться і зникнуть шляхи, а Синя Волошка—таке наївне хороше дівча...

Тоді щезли чорні прапорці на мапі, що позначали наші відступи й наступи на фронтах, і закрутився в

рожевому танку безмежний, розперезаний світ. Вирвалось таке свавільне й молоде:

— Саню! Хороша Саню!

Вона пильно подивилась мені у вічі й притиснула до грудей мою руку.

Завтра мене не буде... Але сьогодні—вперше і востаннє. Саню!.. Я шалено схопив гнучку, маленьку постать і жагуче впився в її одкриті губи. Синя Волошка стиха, ніжно одвела мою руку, ступила назад і, не зводячи пильного погляду, спокійно і, наче з докором, промовила:

— Не треба...

— Чому не треба? Чому? Це ж тільки моменти. Хіба ми не маємо на них права, коли нині я живу, а завтра...

І хотілося притиснути до губів її каштанову голову і цілувати, цілувати, але вона поправила позаду хустку і стримано кинула:

— Ходімте... Не треба ніколи.

— Мені здається, Саню, що ви в ім'я якихось міркувань навмисне вдаєте себе байдужою. Ну, хіба ж вас не тягне зараз до мене? Хіба ви не силкуєтесь стриматись, коли вам зараз хочеться отут, отут на порожній улиці цілувати мене одверто й сміливо? Саню, я ж чую це!

Вона, схиливши голову, тихо проказала:

— Мене, товаришу, до вас і, взагалі, ні до кого не тягне...

Ми поволі рушили далі. Вона одвернулась на бік, а потім, наче поборовши вагання, глянула в темну гущу похмурого неба і ще нижче схилила голову.

— Мені гарно з вами, товаришу Василю, коли ви—звичайний Василь, коли ви просто товариш. Але...

Вона підвела раптом голову, і в її голосі почувалась образа:

— У всіх вас, коли ви підходите до жінки, я почуваю якийсь шелест споду життя. Хіба не можна ставитись просто, як до людини? Чому завжди й скрізь, де тільки стають на якому-будь спільному ґрунті чоловік і жінка, з'являється чорна тінь звіря? Як цинічно цей животинний дотик спровоковує все... Всі людяні відносини, всі ілюзії...

— Саню! Не ілюзій, а дійсности. Дійсности такої, як вона є.

— Дійсність завжди вимагає і вимагатиме ілюзій...
Вона раптом оживилась.

— Хіба, Василю, тепер, коли сунуть звідусіль вороги й цими днями, може, здобудуть місто, а ми змушені тікати або ховатись у глибокі нори, хіба ви не марите зараз про інші дні? А це—теж ілюзії...

Я впевнено й твердо сказав:

— Не марю, а знаю, що вони будуть. Це—фаталізм. Так. Але він—конче потрібний, Саню. Хіба без нього ми могли б так боротись? Це ж така насолода—твердо вірити, та ні,—де вірити! Напевно знати, що твоєю стежкою дійдуть до мети мільйони. На мене, проте, вистарчить краси й насолоди сьогоднішнього запалу боротьби.

Високі будівлі чорною масою нерозгаданих казкових велетнів обступили нас. Десь у густій темряві холодного неба пірнула моя перспектива. Осіннім вітром по стерні майнула моя думка—у вирі днів я розгублюсь, людина-цятка, і може залізною стопою мене розчавить жмура далечінь, а Синя Волошка—мій сполоханий ранком дитячий сон...

Я міцно стиснув її руку, і ми прискорили ходу.

— Ах, Саню, яка ви ще дитина! Скільки у вас тої наївности і поруч—жвавости! І це—добре. Але ілюзії облиште. Вони—зайві; навіть шкодять нам жити сього-

днішнім. А „сьогодні“—таке багате й барвисте! Дивіться: встають до життя невідомі сили прийдешнього, кожний день—то калейдоскоп подій. Ех, Саню!..

Мені стало до болю радісно, немов і справді мені зараз відкрило свої обійми мітичне щастя.

Я по-хлоп'ячому труснув її за стан і мало не крикнув:

— Беріть життя таким, як воно є! З усім! З жінкою й чоловіком, з товариським чуттям і статевим актом! Так. Профанація не в цьому. Ні! Природа не знає споду й верхів. Її вісь—вічна гармонія.

Вона нерішуче, розмірковуючи собі щось, заперечила:

— Це не завжди так. Візьміть—скільки ще злиднів, хвороби.

— Революція стирає все, що лягло намулом віків. Ми визволяємось щодня. Хіба ви не бачите, як розсіпаються на порох усі дотеперішні забобони, моралі, звичаї? Хіба не віє у ваших грудях свобідний вітер вільної людини? І муки, і боротьба, і перемоги—прекрасні, як сьогоднішній день!..

Я мимоволі збільшував кроки, мало не біг, мені заманулося нараз якоїсь незвичайної, нелюдської волі, і здавались вузькими, як клітка, наші широкі степи. Ми швидко дійшли до її брами, і урвався мій зачарований думкою льот. Синя Волошка зупинилась і в темряві її лице засвітилось усмішкою:

— Щасливої доріжки, хороший, хороший Васильку!

Я міцно поцілував її руку, вона провела нею по моему чолу, волоссі, її коси ошпарили мені дотиком щоки, потім вона хутко відкинулась, і:

— Прощайте, Васильку!—зникла за хвірткою.

Я ще довго стояв коло брами.

Поїзд свиснув, зашкварчав і рушив.

Попливли кам'яниці, тополі, закрутились церкви і побігли назад хати, будки, стовпи... Хтось розкладав перед очима зелені й золоті килими, рябі плахти і одкидав, одкидав. Виростали сумні, самотні могили, вкривались килимами, закосичувались легкими хмарками й линули назад, назад...

Так-так, так-так, так-так... І тягнуться з невідомого кудись дроти, і навздогін їм тікають стовпи. Наче молодість моя.

Так-так, так-так...

Мої літа!.. Перебігли вони рейками, мов паровіз без машиніста, і відлетіли далеко, далеко від моєї залізниці.

Залізниця!

Коли опівнічним вітром розсіяло в моєму мозку тумани з невідомих долин буття і потекли в грудях перші весняні струмки, я покохав тебе, залізнице. Покохав, як батькову хату в робітничій оселі, як ранок моєї весни. І потекли мої струмки по рейках, цілували кожну шпалу, перебирали кожну піщину на твоєму полотні, і виросли коло стрілочної будки мої хороші, соромливі, сумні мальви.

Вітер з ураганами пошарпав їх пелюстки, зломив стебло, скував лещатами ранкового морозу їхні мрії, і хата мого батька в робітничій оселі пішла давно вже в найми, заорендувалась...

Так-так, так-так, так-так... Мені сумно. Сизий дим волохатими хмарами одлітає назад і шарпає, шарпає мої думки.

Десь у землі, за робітничою оселею, під брянським бором, спопелів уже труп мого батька, як спопеліла на роботі моя молодість. Спопеліла, і лишилися згадки, згадки, як розірвані хмари машинного диму.

Так-так, так-так, так-так... А я, одірваний від своєї залізниці, диким виноградом із сухим стеблом пнусь до закурених фабричних димарів. Вітер вкриває мій одяг пилом, чорна сажа сідає на свіжі мої паростки, а я все пнуса вгору й угору... Згадки мої відлітають назад і штовхають мене далі до нової невідомої колії.

Хай летить дим і вкриває сажа сухе бадилля коло полотна, а я, надломлений чорними ураганами, буду шукати своєї залізниці повз самотні, запорошені степовим пилом стрілочні будки, через станції і зупинки...

Зраня на сході розлилася жовта мла і був бій.

Каламутними крапками розсипалась по стерні наша лава. Пішли, пішли... Десь бадьоро, по-ранішньому, заторохкотів кулемет, перегукнувся з лісом і відти гахнула перша гармата.

Були заспані, брудні обличчя й лисніли, мов натерті воском, запорошені липкі руки; тільки роса свіжими блисками посміхалась на волосинках задрипаних шинелів, невинна й молода.

Ми підтюпцем ішли вперед, назустріч хуторові.

Там, за гушавиною садка, сидить наш ворог. Ми знали, що це не дарма він припинив огонь: зрадить жовта тиша на сході—і крицевий свист буде косити наші лави. Але, стиснувши залізо й дерево, ми злилися з рушницями в одну душу, в один машиновий, нестриманий рух.

І тиша тріснула.

Прорвався на сході перший рішучий промінь, спалахнув в краєчок стріхи і—жахнув садок вогненними стрілами. Над головами шмигнув кулеметний рій—вище, нижче. Далі шпурнув поперед себе грудки. Ближче. Сви-

снуло коло вуха. Майнув у повітрі руками мій сусіда і впав... Наче за командою, ми кинулись додолу і, не цілячись, цокали закривками.

Обірвались людські струни за сірими шинелями, і тільки чути, як різало повітря й довбало землю розпечене залізо.

А промінь подрався вгору, чиркнув хмаринку—розсік: вистрибнули з-за стріхи золоті метелики, пурхнули на гіллі, розсипались срібними разками на шинельному рукаві і, нарешті, викотилось із-за дерев сонце і ніби здивувалось, дивлячись...

Далеко, на гони від хутора, покотився залізний регіт кулеметів і, наче в трясовині, бився ще десь праворуч. Ми одходили. Нервово рівнялась темна лінія нашого фронту і знову ламалась на скалки. З кожним кроком назад під шинелями хутко прокидалась і метушилась людина. Людина з болями, стражданнями, з жінками, нареченими й такою гострою снагою—жити. Вона категорично заперечувала вогненній лінії бою і штовхала все швидше далі, назад, за село. Де наші. Де не свистять кулі. Де спокій. Де можна на годину забути все і заснути. Заснути! А там...

Чорним струменем блиснула з ярка й розлилась по ріллі ворожа кавалерія. Від чорних рухливих цяток коней на мене дмухнула визволена смерть, і я почув, як дубіють мої руки, ноги, і я, прикутий до місця, без думки дивлюсь наперед.

Тоді зненацька на правому крилі замайоріла біла хустка на багнеті, знялися вгору покірні, благальні руки, і—селюки зрадили. З виттям і прокльонами на золоті слова наших стягів вони кинулись, як отара, кидаючи зброю, вперед. Наша лава враз скам'яніла. Але це був тільки один страшний момент. Десь попереду від ближчих

вершників розсипався переможний крик дикої радості і—повернув нам свідомість.

Вдарило кілька пострілів, замиготіли в очах рілля, садок і розлютовані коні, і—

Переді мною там, де зійшло і скрушно дивилось на бойовище сонце, встала раптом Синя Волошка.

Я на мить спинився в своєму рухові, глянув на схід ще раз і—захотілось до гостроти всієї свідомості, до пристрасного відчуття живого, молодого тіла—жити!.. Навіщо ж так безглуздо й непотрібно вмирати під ударом донської шаблі, коли розливається владарем світлий день, горить снагою ясне сонце і будуть далі дні, і дні, і—

Синя Волошка, мій сполоханий ранком дитячий сон!..

Я миттю розірвав на грудях шинелю, перерізав ремні, з огидою кинув їх долу і щосили побіг до лісу... Там, позаду, свистіли кулі, вибухали й гасли чиїсь зойки, падали мої скривавлені товариші, а я без пам'яті ламав кущі, гілля; в горлі мені пекла спрага й хотіло вистрибнути з грудей серце. Я, захлинаючись, ковтав ту невелику вже віддаль до перших дерев, яка важила моє життя, й мені вже чужим був безнадійний опір, який робили десь позаду недобитки нашої лави. Я кожну мить відчував так близько коло себе небезпеку. Вона в'юнка й хижа. Вона мчить за мною навздогін. Вона за моєю спиною!.. І ось майнув стовбур, другий, третій, кущі... Я вибіг на галявину. Навколо—порожньо, наче ніде поблизу й не було зроду фронту. І тут я, щасливий, заломив у безтямній животинній радості руки, впав, знесилений на ріденьку траву, і гарячі груди тулив до вогкої байдужої землі.

Це були холодні, заспані ночі на брудних підлогах вокзалів, коли навколо сновигали їхні шпиги, і на

кожному кроці військові, і мені здавалось, що вони шукають тільки мене, вони ось-ось мене зловлять; це було монотонне торохкотіння коліс вантажного вагону й безвихідна втома скарлюченого тіла, але це було щастя. Я мав приладнане за підшивкою шапки таємне відрядження до нашого підпільного комітету. Але це не те: там же, в тому далекому місті, куди я вже з тиждень їду різними поїздами, чекаю на пересадках, наймаю коні, і знову— поїзди, там—моя Синя Волошка. Їхати в нетри ворожих сил—це було надмірне тоді щастя...

Хотілось по-юнацькому крикнути до всіх навколо:
— Глибока осінь і реакція—дурниці! Що вони— проти моїх розгойданих снів і запашного дня моєї всепереможної любові!..

Але я не кричав—тільки, повернувшись у бік до залатаної, мабуть часів Миколи І, шинелі, що флегматично сунула за гнилу, сіру сорочку волосату руку й біла під пахвами воші, ляскав її по плечу й дружньо казав:

— Закуримо, земляче, матері його сто чортів!..

Шинеля поволі витягала з-за пазухи руку, втирала задоволено носа й крутила цигарку з моєї махорки. А за синім димом, за постаттю в шинелі, за строкатою людською масою, десь далеко—місто й Синя Волошка.

Це було надмірне щастя!..

Знову своє—не своє місто і чужі, дощові, осінні дні.

Але це було—тільки темне тло, на якому яскравіше марила моя бентежна думка. Це ясно: в місті була Синя Волошка, таке ж саме, як і тоді, наївне, хороше дівча.

Ми зустрілись на якійсь міщанській квартирі, куди мене справив Павло. На старій, трухлявій фіртці хизувалась новенька, охайна дощечка:

Домъ

принадлежить владѣльцу

Н. П. Пономаренкову.

Дощечка насмішкувато, згорда подивилась на мене, далі я пройшов через вузенькі, тьмяні коридори; десь пілікала чиясь канарейка; двері і—

Синя Волошка стрибнула з ліжка й побігла мені назустріч.

— Товариш Василь!..

Вона схопила враз мої обидві руки й на хвилину завмерла в запитливому погляді. Я вийшов на середину кімнати й жартівливо її виправив:

— Ні, тепер уже не Василь, а—Пьотр Бутузов, безпартійний, але переконаний „общерос“—агроном Сквирського земства...

Синя Волошка засміялась своїм дитячим, веселковим сміхом, посадила мене на ліжко й, сівши поруч, ізнову спинила на мені свої цікаві зовсім ще дитячі очі.

— Ну, так розповідайте.

Було так багато казати, і я не раз у дорозі уявляв собі так яскраво нашу розмову, але тепер ураз слова розбіглись, усі думки переплутались в один незграбний клубок і здавалось, що все вже сказано давним-давно і більше немає чого говорити. На моїх устах, одначе, заворушилось кілька невдалих речень, але того великого, що сповнило весняними шумами мою душу, я не міг сказати. Та й навіщо казати!..

Нараз я помітив, що вона надто щільно присунулась до мене, і я раптом відчув її ногу. Я несвідомо відсунувся.

— Ну, навіщо вона це робить? Хіба вона не знає, що...

Я пильно глянув на неї, і знову—таке наївне хороше дівча... Я посміхнувся собі: хіба воно розуміє що!..

Але нам треба спішити. У Павла сьогодні нарада. Наші справи кепські. Страшенно кепські. Чиясь слизька рука щодня виривала з наших нір окремих товаришів і цілі групи. Один за одним, під збільшеною вартою, підпільні ревками йшли за ґрати й більше не вертались. І ці останні арешти позавчора, коли захоплено такі важливі наші папери... Нам треба дуже спішити.

Ми вийшли з квартири й розійшлись.

Надворі знову—чуже, похмуре небо й сотає нудну, одноманітну пісню реакції осіння мжичка. Але мені радісно. Я з насолодою підставляю під холодні краплинки своє лице й, не зважаючи на вартових, забуваю умови конспірації і йду просто головною вулицею. Яка, власне, безглузда обережність, і я не розумію, як їй одразу скорився—йти до Павлового приміщення не разом із нею, а різними вулицями, коли я так скучив за Синьою Волошкою, і в мені прокидаються до фантастичного танку барвисті сні мого знівеченого юнацтва.

Я запалюю цигарку й намагаюся швидше дійти до Павлового дому.

...— Вихід, товариші, тільки один...—Павло ніяково розвів руками, оглянув усіх нас, на хвилину його болісний погляд зупинився на Синій Волошці, і, рішуче подивившись на товаришку Ліду, він з притиском сказав:

— Урятувати становище може тільки... Да. Жінка... Жінка зо всіма властивостями жінки. Розумієте? Тільки!

Я знав, що Ліда буде заперечувати, і вона, справді, розчаровано казала, що це клясична дурниця, що рятунок товаришів конче потрібний, але це треба зробити якось інакше, зовсім по-іншому підійти до справи. Мені чогось здалося, ніби всі пильно з якимись сподіванками дивляться на Синю Волошку. Я нашорошився, наче хтось

заносив неминучий над моєю головою ніж, і в грудях мені десь глибоко спалахнув на мить огник обурення.

Павло знову сказав:

— Ви тільки усвідомте собі гаразд справу: Кононенка й Гната ми, що б то не було, мусімо вирвати. Адже з ними разом захоплено папери, за якими контр-розвідка буде працювати й працювати... Може пропасти ще безліч товаришів. Це все—в руках ротмістра Воронова, якого, здається, всі добре знають... Ну, як вирвати ці компромітуючі Гната й багатьох наших папери? Доберіть мені, товариші, способу, коли ротмістр Воронов має тільки одну Ахіллесову п'яту, і нею є—жінка?..

Була гнітюча, наче в камері перед розстрілом, тиша. Мені хотілось, і я поривався сказати, що це—Павлова ексцентричність, і будувати таку важливу справу на таких легковажних плянах не можна, але в мене вийшло якесь іржаве булькотіння, від якого самому стало ніяково й навіть гидко, і в той же час я відчув, що десь у підсвідомості прокидається і виразно окреслюється думка, яка, всупереч усьому мені, згоджується з Павловими словами; вона запевняє мене, що це справді тільки єдиний засіб у наших руках...

Я втомлено подивився на Синю Волошку. На зборах вона майже завжди мовчить, і тільки уважно слухає. Мені здається, що вона почуває тоді себе дитиною, яку дорослі щойно тільки впустили до свого товариства. На цей раз вона чогось заметушилась на своєму місці й гарчково почервоніла.

Павло стиха повторив іще раз:

— Да. Тільки—жінка...

Я зажурено подумав: так, Павло може й має рацію. Навіть напевно—має. Тільки—жінка. Більше: партійна. Наша!.. Але чому наша група така нечисленна, і в ній

тільки дві активних... Щось обірвалось у грудях і потонуло в холодній, слизькій трясовині: тільки дві жінки...

Раптом—я не повірив своїм ушам—Синя Волошка встала і трохи тремтячим, але твердим голосом сказала:

— Я згоджуюсь... Я піду...

В кімнаті спалахнули і враз, наче хто зірвав мотузи, що зв'язували м'язи й мозок, почали говорити, вставали з місць і ходили. Але я вже нічого не чув.

— Як?! Синя Волошка піде до ротмістра Воронова? Адже ж там потрібна, власне, не жінка, а просто—цинічно й брутално—жіноче тіло... Що за варварство! Дозволити їй добровільно піти, щоб викрасти якісь папери, на...—я умисне це сказав собі на думці:—на ліжко до ротмістра Воронова?.. Ні, ні! Це нечуваний ще егоїзм. Треба рішуче сказати їм усім:

— Цього не буде! Чуєте,—не буде ніколи!

Але я тільки з мукою можу вимовити пошепки:

— Саню!..

І тоді знову затрипотів і бився прозорими крилами, мов підсмалений свічкою метелик, мій сполоханий ранком, дитячий сон, і крізь тумани знівеченого юнацтва й чорну ріллю всього мого життя подивились на мене дві наївні, прекрасні волошки...

Я хутко встав, підійшов до Павла і, одвівши його вбік, сказав:

— Слухай, Павло, навіщо ця божевільна дурниця?.. Павло! Ти ж... любиш її!..

На цей раз Павло не заперечував існування кохання. Він, наче побитий, боязко одвернувся від мого погляду й стиха болісно прошепотів:

— Треба так...

Я грубо кинув йому в лице:

— Не розумію!—повернувся й пішов до свого місця.

Але ні. Це справжнє божевілля. Цього ніколи не може бути. Цієї офіри—занадто. Занадто вже!

Тепер, у ці часи, коли близиться велике визволення людства,—людське тіло на офіру. Тіло—сливе дитини!.. І я не знаю, що це, але в сутінках стиснутого мозку приском відбиваються такі яскраві, розпечені слова: „За майбутню гармонію людства я не віддам жадної сльози дитини“... Це—Достоевський. Із сірих, запорошених порохнявою буднів, давно вже перегорнутих сторінок це він дивиться на мене своїми інтелігентськими очима. Але до чого ж це?

Я з ненавистю дивлюсь на своїх товаришів, і до мене, наче крізь стіну, долітають тихі, спокійні тепер Павлові слова:

— Позавтра вас познайомить із Вороновим Надійка С. Все буде влаштовано.

Вони познайомлять її з ротмістром Вороновим!.. Мене шматує дика злість. Звичайно! Їм легко дивитись, як розіпнуть її тіло й мою душу. Вони невинні. Ба навіть вони ініціатори визволення ув'язнених товаришів, над якими нависла рука смерти. Коли наші повернуться, нарешті, знову, вони будуть героями чорних днів, їм будуть співати дитирамби, вітатимуть на зборах, а я...

Мене кортить крикнути їм:

— Падлюки!—і може підійти знову до Павла і з усього розмаху—по блідій, перекресленій зморшками щоці: „На тобі! З усією твоєю філософією і всім вашим егоїзмом! На!“

Але щось боляче, наче шкряботіння щіточкою по оголеному нерву, ставить передо мною питання, на яке я не здібний ніколи відповісти: „Хіба це егоїзм? І хіба в тобі самому не сидить егоїстичний жебрак?..“

Знесилений, з порожніми грудьми й розтопленою важкою масою в голові, од якої хитаються мої ноги, я

байдуже вихожу один із приміщення і йду навмання. Зненацька мої очі вгрузають у йолопську фізіономію елегантного офіцера, наче на сірому безбарвному тлі я побачив тільки його, тільки ці випещені риси холодного обличчя, і мені до реготу стає смішна згадка про конспірацію. Я, здається, навмисне, за якоюсь драчливою волею наспівував загальновідомий революційний мотив, але я вже знав, що тепер ніколи не почую паху розпаханої ріллі й не гляну на сині волошки...

Мені нестримано кортіло скочити на каланчу й бити. Бити на всю вулицю, як вив, виливаючи свою тугу, первісний дикун, коли другий дикун викрадав йому жінку, як скавчить про загублену самицю пустельний звір. Але я понуро йшов навмання...

Ця ніч таки прийшла. З того часу, як відбулась та жахлива нарада, де виповіли смертного вирока моїм дитячим снам і мріям непережитих за гасівкою юнацьких вечорів, я з тиждень не ходив до Павла. Я знав, що коли прийти, будуть неодмінно розмови тільки про це, про цю божевільну офіру в ім'я прийдешніх, невідомих днів. Це значило б віддати себе на повільну, безкінечну вівісекцію недосвідчених ляборантів, і я волів мовчки, без рухів, просиджувати цілий день коло вікна.

Я нікуди не виходив із дому, хоч двічі забігала до мене, стурбована моєю відсутністю, Ліда, я одбріхувався їм хворобою, я брехав навіть самому собі й переконував себе, що мені таки справді зле. Це були тягучі, як вічна осінь, дні й безпросвітні, як тління в домовині, ночі... Але в гущі ранкових туманів, під розпучливий стогін нічного вітру, родився мій страх.

Я з кожним днем ясніше усвідомлював собі неминучість цієї ночі і з острахом стежив, як бігли переді мною

й поринали в неповоротне минуле хвилини, години, сходив вечір... І, нарешті,—

Ця ніч прийшла.

Синя Волошка гучно стукнула дверима, переступила поріг і стала. Вона була бліда, наче допіру вийшла з в'язниці. Я ступив до неї крок і зупинився. Невже цьому правда? Невже цю ніч вона буде там, і все це станеться?.. Але я не сказав жадного слова, і тільки напружено чекав, коли й Синя Волошка скаже останнє слово над моєю душею. І тут я тільки нараз помітив чепурно зроблену зачіску й шовкову сукню на ній. Вона промовила:

— Товаришу, проведіть мене до готелю...

Серед глибокої тиші моєї кімнати це прозвучало урочисто і ясно, але що вклала вона в ці слова, я не збагну й досі.

Вона хоче, щоб я, я сам, провів її до готелю, де мешкає ротмістр Воронов? Мені це видалось надто жорстоким, але мою душу вже приспали, і той холодний страх, що не покидав мене цього тижня, осівся липким, важким намулом на споді моїх грудей. Я, не міркуючи, мовчки, погодився. Хай буде так, хай... Треба пройти все. До самого краю. До останньої, неминучої точки... Хай!..

Я мляво одяг пальто, насунув на брови капелюха, підняв комір, і ми вийшли.

Надворі знову, як і вчора, як і три дні тому, блукали однотонні сірі хмари. І я не знаю, чи то вони, чи напружене тижневе чекання оповили мій мозок павутинням апатії й порожнечі. Я навіть не розумів, чого я йду. Власне, мене вже не стало — лишався тільки відгук колишньої інерції, яка штовхала мене до тої неминучої, останньої точки. Я йшов покійно, похапливо, мовчки, як раб.

Що в'язало мою ходу з дрібними, але рішучими кроками Синьої Волошки, я не збагну й тепер. Вона йшла хутко, спокійно, і навіть, здається, досить енергійно, немов на звичайну партійну роботу. І тільки час-від-часу я крізь якийсь туман пригадував, що це вона йде до ротмістра Воронова. Тоді я силкувався уявити собі три чорних пункти, на яких засуджено жагу моїх осяяних днів і твердо вимовляв у голові: лішко.. ротмістр... Воронов... Але це грузне в мряці розплесканих, виснажених думок, і я чомусь раптом зупиняю кінчик своєї уваги на задрипаних штанинах, калюжах пішоходу й мовчки, епічно прихожу до висновку, що краще було б на таку погоду взути чоботи.

Ми порівнялись з міським парком. Він стояв обдертий, сумний, як печальний живий докір умерлого літа, і його тихий стогін був співзвучний моїм семи безвихідним дням і сльоті мого безсилля. Але на його жебрачому тлі мені врізалася в вічі одинока берізка. Вона була така ще молода й безпомічна поруч старих, кремезних лип і каштанів. Я й досі не забув її похиленої голови в розпуці й оголеного тендітного стану... Я наче прокинувся. Страшна, невблагана подібність устала потворою переді мною: це ж не самотня берізка безпорадно стоїть перед садизмом осінньої негоди, це—Синя Волошка в освітленому покої ротмістра Воронова, це мій сполоханий ранком дитячий сон... І я, спам'ятавшись, приходжу до самого леза свідомости.—Ні, цього не може бути! Ми зараз повернемось назад.—Я взяв її за руку, але в ту ж хвилину пустив. Леле!.. Я добре знав, що ми не повернемось, я навіть не уявляв собі, чи повернемось ми коли взагалі з цієї проклятої дороги до готелю.

І тоді раптом я пригадую всі цинізми розстріляного вже Пащенко й ними затамовую свій біль. Я умисне, оздоблюючи сарказмом кожне слово, кажу собі:

— Ге! Пах селянської ріллі й сині волошки на перелозі,—а чи не хочете ви, товаришу, трипера!.. Ха-ха-ха!— і мені хочеться гістерично сміятись; ох, як сміятись!..

Але Синя Волошка, примруживши очі, дивиться не порушно понад сіру масу кам'яниць, і так само твердо йде вперед. Мій сарказм розсипається, засоромлений, під її кроками, але я ще змагаюсь:

— Вона йде до ротмістра Воронова — ну, і що ж? Хіба пристрасть жіночого тіла розбирається в соціальних таборах?.. Вона навіть задоволена, ба — енергійна! На якого ж чорта в іншому б разі ця чепурна зачіска й шовкова сукня?..

Мене опановує звірячий інстинкт дикої жаги:

— Ні! Перше ніж вона піде туди, це станеться зі мною. Так. Одвести, навіть силоміць узяти до вогких алей понурого парку, і...

Я грубо шарпнув її за руку, і—несподівано для себе, з мукою і страхом запитав:

— Саню... Скажіть, ви... знаєте вже мужчину?

Я напружився, щоб схопити кожний найменший звук її відповіді, наче в ній заховано мій рятунок і виправдання самого мене. Синя Волошка здивовано глянула на мене. Її очі раптом заволіклись поволокою туги, і вона стиха сказала:

— Ні.

Сказавши, вона нервово одвернулась убік, закрила руками лице, й глухе, придавлене зідхання вирвалось із її грудей.

Я повірив тоді їй, як ще ніколи не вірив нікому.

Мій молитовний погляд зупинився на її засмученому, похиленому обличчі, і враз мою голову черкнуло ластівкою:

— А може... Може вона зовсім не уявляє собі, що дожида її в готелі?.. Вона ж зовсім ще дитина!

І безліч плянів, комбінацій, можливостів п'яною юрбою вдерлись до голови. Хіба, справді, не можна плюнути зараз на це безглузде доручення й десь перехватись, поки наші здобудуть назад місто? Адже ж усе одно, чи загинуть Кононенко й Гнат, чи ні—місто буде наше. Це давно вже розв'язано на фронті. І хай загине не один Гнат, а десятки, сотні, тисячі—все одно ми дійдемо свого. Це ж так ясно. І хіба не можна буде найти силу поважних причин, чому Синя Волошка не виконала свого божевільного доручення? Я несподівано звернув увагу на останнє слово. Яке, власне, доручення? Ніяких постанов Комітету й доручень не було. Та й не могло бути. Це тільки приватна вигадка Павла й по-дитячому наївна самоофіра Синьої Волошки... Адже ж це через неї тоді я покинув бій і втік... Але ні,—я не кидав бою і своїх ранених товаришів. Це дуже зрозуміло: ми відступали, була очевидна поразка, і я просто рятував себе... Ну, яка ж була б кому з того користь, коли б мене тоді порубала кавалерія?..

Але якийсь чужий голос свавільно вривається в мої думки.

— Яка безсоромна софістика боягуза!

Мені таки, справді, стає соромно, і я хочу виправдатись, але й виправдуватись уже немає чого: ми машиново сунемо далі, звертаємо на головну вулицю, де недалеко вже той готель, і я напевне знаю, що ми не звернемо з путі нікуди. Чому? Я хочу це зрозуміти й не можу. Я настирливо себе питаю:—Ну, чому ж ми не повернемось?.. Тому, що я боягуз?.. Так кого ж я, нарешті, боюся—чи комітету нашого, чи Павла, чи самого себе?..

На протилежному боці випростався над вулицею стрункий готель. Синя Волошка круто повернулась до мене:

— Далі не йдіть. Небезпечно. Коли можете—ждіть.
А втім...

Вона кинула мені сумну усмішку, знову замружила очі й рішуче повернулась до парадних дверей...

Я хвилину безтямно дивився їй услід, потім, наче спам'ятавшись, скочив з місця за нею, але вона вже зникла за бульварним натовпом. Я безтямно прохрипів:

— Саню!.. — і мої змучені ноги підкосились і я сів на краю пішоходу...

Я так і не знаю, скільки часу блукав мій змордований погляд по освітлених вікнах готелю, де розіп'яли мої непережиті юнацькі вечори й недосяжне небо моїх дитячих мрій. Я тільки гостро, до самих брудних подробиць, відчував, що там, за одним із цих вікон, лежить вона (вже не Синя Волошка) з ротмістром Вороновим...

Тяглися безкінечні хвилини, і за ними волілася по каміннях бруку моя безвладна виснажена думка. Десь торохкотіли колеса, дзвонили трамваї, сміялись перехожі, але це здавалось таким далеким і чужим, наче десь за могильною землею.

Я несвідомо поклав собі дождати її повернення й автоматично, втративши чуття часу й вогкості безкінечної осінньої чвири, ходив від краю до краю готелю, на протилежному боці.

Я очутився й увесь здригнув тільки тоді, коли переді мною, наче з-під землі, з'явилися дві тремтячі волошки, й на блідому лиці блиснула — чи то крапля дощу, чи сльоза. Її груди бились, як зловлені птиці. Захлинаючись, вона ледве вимовила:

— Товаришу!.. Васильку!.. Мій Васильку, швидше!
Подалі...

Вона кинулась уперед, і її тремтячі руки мало не тягли вздовж тротуару моє мляве безсиле тіло. Вона, не дивлячись на мене, шепотіла:

— Далі, далі. . Швидше.

Я поспішав за нею в темну пушу ночі, але я розумів, що сталось надзвичайне, що вона тепер уже... Ах, Синя Волошка вже ніколи не буде: „таке наївне, хороше дівча“...

Ми звернули в якийсь темний завулок, і тут, зупинившись, вона повернулась раптом до мене. Осяяне якимось внутрішнім промінням лице її світилось.

— Васильку! Мій любий Василечку!..

Вона ніжно, як беззахисна, ображена дитина, пригорнулась до мого плеча, і я голубив її розплетені, збиті коси, лице... Раптом вона вирвалась із моїх рук, міцно оповила мою шию, пригнула до себе обличчя й жадібно, похапцем, наче боялась, що хтось дужий одіyme мене від неї, цілувала губи, чоло, очі. Потім, одкинувшись, вона подивилась мені вологкими, п'яними очима (це був перший справжній погляд жінки), і важке зідхання, наче в нього вона вклала все своє життя, вирвалось з її уст:

— Васильку! Який жах!.. Я ніколи не уявляла...

Вона знову присунула мою голову до свого обличчя, і її ніжні риси забруднились безвихідною мукою і розпачем:

— Не можу... Гидко! Так гидко, Василю!.. О-ох...

Спам'ятавшись, вона нервово розірвала блюзку й вихопила зібгані аркуші паперів:

— Беріть! Тут усе. Все—що могла...

Я прудко ховав по кишенях папери й мені хотілось упасти до ніг цієї маленької, але такої великої жінки. Я захоплений крикнув:

— Саню!..

Але її піднесення вже гасло й падало в безодню. Вона зморено прошепотіла:

— Скінчено. Не можу... Немає тепер уже нічого. Нічого. Тільки бруд!..

Я хотів її вести додому, але вона обірвала:

— Ні, ні. Не треба. Я сама. Ідіть...

Потім шалено, немов прощалась назавжди, вона схопила за скроні мою голову і ще раз палко, палко поцілувала в чоло.

— Васильку мій! Прощай...

Вона в перший раз сказала мені „ти“, і, безтямний від радості, я кинувся її обіймати, але вона одскочила, наче хтось гукнув її, а розкуйовджене волосся та розбитий перебігчатий біг радісно обняла й охопила темрява. До мене здалека долітали розірваними разками її придушені, глухі ридання...

Може то був тяжкий осінній сон крізь мряку монотонної мжички й могильні стогони дерев за вікном... Але ні—це був справжній, німий лемент над непережитими за гасівкою юнацькими вечорами й недосяжним небом моїх колишніх дитячих мрій... Кілька годин уже переді мною непорушно лежала на столі коротенька записка від Ліді:

*„Саня вночі отруїлась. В чому річ? Швидше з'ясуйте.
Л. Г.“*

Я тієї ж ночі одніс до Павла здобуті такою важкою ціною папери, але змісту записки я вже не годен був збагнути.

Саня отруїлась?..

І коли крізь вечірній присмерк мої очі зупинялися в сотий раз на розкиданих літерах — „з'ясуйте“, я гірко посміхався, але в моїх грудях уже не було чомусь ні обурення, ні розпачу.

„З'ясуйте... Саня отруїлась...“

Я глибоко вгруз у старий, зіпсований фотель і тупо дивився в вікно. Надворі жваво падав пухкими пластівнями перший сніг і білим серпанком устеляв сліди минулого... Сніг... Сніг...

Одлетіли мої юнацькі зелені сни, й перед очима стоїть знову моя порожня кімната. Шарудять прозорими тінями по кутках моєї згадки, і мовчки дивиться з фотографічної картки таке наївне, зовсім дитяче обличчя.

Скоро—ранок, і вийдуть замітати брук двірники. Я знову піду виконувати свої невеликі тепер обов'язки, але щемить мені біль за старим іржавим, пробитим шрапнеллю дахом і кулеметами подзьобаним муром.

І коли холодіють айстри і впадуть незабаром знеможені на сміх і глузи осінніх вітрів, у моїх грудях стиха буде квітнути Синя Волошка.

Таке наївне, хороше дівча...

Київ, р. 1924.

ШКАПА

Тихої вересневої ночі, коли місячний сум розіллється в повітрі і в зеленуватому серпанку мерехтить далечінь, мені довго не спиться.

І не біль, і не радість огортає тоді мою стомлену душу. Тиха пелюсткова жура голубить моє чоло, і воно, покарбоване зморшками, безсило піддається романтиці й сантиментам.

Густа тиша сповнює мої груди, і мені хочеться від вогкої землі до холодної безкінечности зір охопити знеможений, змучений світ і стиха прошепотіти:—Брате мій!..

Я мимохить пригадую, що нема вже моїх поплічників, моїх близьких товаришів, і їхні розкидані могили наче оживають на далеких кінцях, коли срібно журиться і ятритьсь любов'ю мовчазна вереснева ніч.

Але не тому, власне, я шукаю самотнього ослону в міському парку, і коли сяду, мої очі заплющуються і голова туманиться спогадами. Серед усіх страхіть тої війни, серед безлічі калік, сліпців і гори трупу—в моїх очах стоїть тільки самотній тулуб селянської шкапи на стерні і мій жаль попеліє на згустку звичайної кінської крові.

Тільки.

Я згоджуюсь — це правда: сантименти заповнили цієї ночі мою думку і я пустився берега, а втім—чи не шкапа та спричинилась до того, що я кров'ю змив кров і вперше побачив на фронті свого справжнього ворога.

Може...

Ви, певно, посміхнетесь і не повірите, але хай ще раз майну я думкою на ті далекі галицькі поля і все ж розповім вам, як то було.

Так ось. Молодцювате, на бакир:

— Песельнікі—наперьо-о-оді

Іржава, салдатська пісня полохає за командою цісаревий спокій спустілих галицьких сел, і крицевий холодець загострених багнетів ритмічно коливається безкінечним шляхом...

Це Австрія. Тут недоречно виглядають наші російські сірі шинелі, і подолана країна не при звичаїлась до нас...

Я зморився до нестями. Моя лопатка, що теліпається збоку, набила мені ногу, і ремінь від рушниці мулить плече. Але я йду і йду.

Війна не вбилась ще в довгі нори шанців—їх тільки но риють позаду, з боків, і хіба де-не-де вона вже оплуталась колючим дротом. Наш полк переходить річки, то лочить ріллю, ламає чагарник і суне далі, до Карпат.

Мені самотньо й порожньо серед наструнчених думок наших „молодців“, і уїдлигим шершнем лящить по ушах баритон поручника Королькова:—Опра-авсь!

Я хочу не помічати Королькова, але він крутиться перед очима, його погони, наче навмисне, вилискують проти сонця, і мені чути його брелкові жарти:

— Ей, дед! Далеко до Вени?

Старий русин притуляє до вуха руку й боязко нахилється в наш бік:

— До Відня, прошу пана?

— Врьот, ребята—„відно“ говоріт. Перемишль возьмьом, а тогда!..

Мене дратує його юнкерське завзяття, і моя закурена походами нудьга не має виходу. Проте мені байдуже.

Я—салдат 125-го пішого полку і, крім утоми, я не маю нічого і не жаль мені забитих людей і пограбовані оселі.

Мені б тільки виспатись...

Наче спросоння, линуть довкола дні, ночі, чужа земля і я загубив початок усьому й зовсім не уявляю собі кінця.

...Брязь-туп, брязь-туп...—ідемо ми, і мерехтить далечінь, а я заплющую очі, і ноги йдуть самі...

Ах, як гарно, коли можеш спати досхочу!

Того дня я таки добре виспався.

Наша рота прикривала батарею, і ми до полудня нічого не робили. Я ліг на стерню і вересневе сонце одсипало мені в обличчя свого сирітського проміння, скільки могло. Чи не вперше за той місяць війни мені стало тепло й хороше, і я заснув без думок і без снів.

Сонце вже поспішало на захід, коли незграбний стусан розбудив мене.

Попереду в чорні литаври били гармати—то був упертий бій за переправу. Наші гарматні біди не поспівали підвозити харчу туди, де ревіли ненажерливі потвори і санітарні повози ледве потрапляли підбирати раних.

Наші частини висунулись далеко вперед, і запілля ще підбирається тільки ззаду. Тоді наш взвод мобілізував околишніх селян з „фірами“. І ось вони мовчки, покірно, навіть, здається, старанно навантажують гарматні і заступають нам обоз. Це була нова вигадка дивізійного: „австрійці“—проти австрійців. Селянські фіри одна за

одною зникали за байраком, де розривались австрійські снаряди і пухкав на колії наш панцерник.

Нараз артилерії наказано обстріляти австрійську лінію на ближній дистанції, і колеса двох гармат миготять серед куряви, а за ними підтюпцем заторохкотіла мізерна русинова фіра.

Мені чомусь шкода стало русина і його зморених шкапів з реп'яками на гриві. Наче відгомін мого далекого села й батьківської шкапи, що на ній я колись їздив наохляп до річки, — вони пролетіли передо мною і, порівнявшись з відкритим полем, сховались за димками гарматнів. Я мимоволі стежив за ними і, коли за жовтим полум'ям і фонтаном землі, витягнувши ноги, впав дебелий артилерійський кінь, я схвильований устав. Що сталося з фірою та шкапами, я не міг розглянути, але вони і цей дядько з довгими сивими кучерями стали мені враз за рідних. Це вони—гірка усмішка моїх давніх літ забутого села—зворушили мене, і я подумав: коли їх не стане, я залишуся тут зовсім самотній...

Дорогою везли поранених, але я не вважав на скривавлені обличчя й глухі стогони: війна пощерила наш чуття і вони стали байдужі, тупі.

На позицію поспішала якась частина, летіли з наказами вершники, ворожі снаряди слухняно лягали все ближче й ближче до нашої батареї і нас одвели назад. Усе це метушилось перед моїми очима, але я не помічав того. Сумно і мляво я йшов назад, наче з похорону когось близького. Обірвалась остання нитка, що в'язала мене з минулим, і кінець її одлітав од мене безнадійно далеко...

Ми одійшли за верству, коли, нарешті, втихла канонада і синя тінь бою майнула в австрійський бік. Нараз, обернувшись назад, я побачив на стерні одну з дядькових шкап. Я зразу ж упізнав її і зрадів, як хлопчисько.

Хитаючись, вона поволі наближалась до нас, за нею волочився по землі розірваний запряг і губились під ногами, рясні червоні краплі. Тихо підійшла вона до нашої роти і стала. З маленької дірочки на череві струменем сочилась кров. Шкапа глянула довкола розпучливими очима, витягнула до нас голову і жалібно, наче хотіла вилити всю свою тугу, скарги й біль, заіржала. Щось криво близьке почувалося мені в її надірваному, болісному іржанні, і я, ніяковий, мов засоромлений, підійшов до шкапи.

Не думав я тоді про наших калік і людську кров, що лилась на фронтах. Бідна шкапа! Це вона стоїть передо мною чорноземним докором моїх дитячих радощів, горя батьків і односельців... І мені здавалось, що я провинний у шкапиних муках. Я вирвав з крихітного, затишного кубла шматочок болю і кинув його на чотири вітри.

Давно вже я одбився від села, тиняючись по містах і передмістях, але тепер моє салдатське серце знову щеміло селянським безпуттям. Тісним колом шкапу оточили салдати. Хтось притулив її морду до розхристаних грудей і голубив ніжно, пестливо, як дитину. Бородатий калужець промив шкапі рану й затулив віхтечком соломи. Кров, ніби, перестала текти, і шкапа перевела на нього свої сумні очі, немов подякувала. До неї звідусіль простягались салдатські руки з хлібом, сіном, хтось підніс цукру, — кожному хотілось зробити шкапі щось приємне. Вона була тут серед нас єдина жива істота, до якої по-людському міг звернутись салдат і мовчки повідати їй свої страждання й образи.

І ми, як покинуті на розпутті сироти, тулились до шкапи. Але це не тішило її. Сумна, вона байдуже одверталась від хліба, а розумні, великі очі світились болем. Підклали їй під ноги соломи, але не лягла шкапа.

Коливаючись і здригуючи, вона, здавалось, хотіла ще випробувати останню силу знеможених ніг.

Я перший не витримав і, понуро дивлячись долу, одійшов геть. Ну, хіба ж міг я дивитись далі на скривавлений образ мого минулого і майбутнього?.. Живими воскресали в уяві і стояли перед очима мої дитячі роки під гнилою, зеленувато-чорною стріхою, наша сліпа на одно око шкапа, і насуплений батько, і дрібні матусині сльози, коли я вперше покидав село...

Я, не повертаючись назад, поспішав далі від раненої шкапи.

Опівночі ми переходили на нову ділянку фронту.

Тиша нічна брала врочисті октави якихось фантастичних гімнів, що виспівували чи то радість життя, чи то величність смерти.

Новеньким гривеником полохливо котився між хмарами місяць. Коли-не-коли він зупиняв свій зажурений зір на порожній стерні, сріблив верховіття далеких дерев, і тоді вони здавалися золотосяйними арками якоїсь незнаної, прекрасної казки. Але за хвилину місяць знову похапливо зникав не знати куди й по що, знову гасли дерева і холодний морок снував над головою, забирався під „гімнастюрку“ й лоскотав за спиною. Шкапу залишили доходити саму.

Виснажена і безсила, вона давно вже лежала на застеленій соломі. Десь, серед прозорого місячного серпанку вже вітала її смерть. І шкапа розуміла це. Коли ми посунули по шляху, шкапа, раптом, немов спам'ятавшись, напружила останні зусилля встати. Вона здригнула всім тулубом і підвелась. Простягнувши до нас голову і наче благаючи не покидати її, шкапа тихо й хрипко заіржала. На мить під хворим промінням місяця блиснули її розпучливі, перелякані очі, потім вона безсило впала...

Вже кілька хвилин уся рота, обернувшись до шапи, стояла мовчки, здервеніла, мов сама засуджена на страту. Але бородату мовчазність і жалібний гомін парубочих сердець раптом з грохотом розбив баритон поручника Королькова:

— Что стали? Чево смотреть? Смирр-но-о!

Рота дригнула і завмерла. Корольков прудко підійшов до шапи. Тільки но він хотів штовхнути її тулуб ногою і вже заніс чобота, як хтось із молоді не своїм голосом скрикнув:

— Не бийте!..

Корольков інстинктивно одскочив назад, але зараз же змигнувся. Круто повернувшись, він хрипко заревів:

— Кто крикнул?—і рішучими кроками йшов до нас, дати, за своїм звичаєм, першому по морді. Він ще раз протяжно захрипів:—Кто крикнул—спрашиваю?

Але на відповідь йому мовчки з ненавистю і призьрством дивилось просто в вічі дві сотні салдатських очей. Гнів землі, стогони й прокляття багатьох поколінь рабів, кріпаків й наймитів мигнули зірницею в тому погляді й напружились. Було щось дике й жорстоке в тій згущеній мовчанці багатьох людей. Все завмерло, люди не дихали, і тільки багнети блимали під місяцем—спокійно-рішучі й мертво-холодні.

Корольков здивовано глянув на нас і, певно, йому стало моторошно.

Він знітився, зблід і одвернувся.

Наче легкий шелест вітру пролетів по роті, і салдати перевели дихання... Корольков перекусив губу, а потім, труснувши головою, наче одкинув якийсь докучливе напинало, впалим голосом скомандував:

— Шагам марш!

Ми брязнули рушницями й тихо рушили.

Могилою одгонять довгі криві шанці.

Проти нас тепер.—німці. Меткою рукою вони намацують наш барліг, і їхні снаряди рвуться спереду і ззаду шанців.

Але про мене! Ця фронтова новина мене зовсім тепер не зворухнула. Чомусь уперто й найстирливо долітало тогосвітньою луною до моїх ушей час від часу глухе іржання тої раненої шкапи... Вже минув тиждень від тої ночі, коли поручник Корольков посковзнувся в наших очах, і вся рота була знову—звичайні, дисципліновані, покірні салдати. Але я знав тепер, що маю робити. Коли наші стрільці добирали спосіб влучати в німецькі шоломи, що часом вистромлялися на мить понад землею, я свідомо й автоматично стріляв у гущавину далекого лісу, минаючи німецькі окопи. Але хвилинами мене пекло й це: адже там могли бути теж випадкові люди...

З другого взводу хтось умисно виставив угору долоню, і коли вона заюшилась кров'ю,—замість шпиталю він потрапив під арешт. І ось непомітно, за вибухами гармат і розривом снарядів, зійшла ніч. Морок оповив шанці, дротяні перепони, людей,—канонада втихомирилась і фронт спочивав. Але якесь незрозуміле хвилювання влетіло в мої груди й билось як підстрелене. Я почував, що чогось не виконав. Так,—я мушу щось зробити. Щось сильне й незвичайне. Щось таке, після чого можна буде тільки несамовито сміятись і одкидати чобітьми всі маленькі й великі пута, що тримали нас досі... Але, що саме—я не знав, і це мучило мене. Я нудився під бліндажем, заглядав до своїх сусідів, а спокою не було.

Я хотів сісти на оцюпалок і гаразд поміркувати, коли верхом окопу, не зважаючи на посвист випадкових куль, до нас підійшов Корольков. Його бадьорий голос ще здалека забренів очайдушно і нахабно сміливо:

— Ребята, в разведку—кто со мной?

Мені нараз стала огидна хоробрість Королькова. Я одвернувся до фронту й для чогось оглянув свою рушницю.

Корольков ще раз тонно гукнув:—Ну?—і до нього вилізли „вольнопьор“, унтер і два наших „хахли“.

Мені чудною видалась ця компанія і я, посміхнувшись, стежив, як вони поповзли до німецького дроту.

Стрілянина вщухла і тільки ракети, мов пустуни, вивалились з шумом угору, а потім, розчарувавшись у забавці, високо над нашими головами ліньки спускались долу і тьмяно освітлювали простори.

Я вже не бачив нашої розвідки, але я добре уявляв собі прищуплене око Королькова і цибаті ноги „вольнопьора“.

Потім я ще раз пригадав обличчя Королькова, його голос, і на мене війнуло холодом. Скwapно я заклав у рушницю свіжу обійму і, як пес, нашорошив уші. Тріскали вгорі ракети і монотонно свиснула поблизу куля. Я принишк і схилюся під бруствером...

Зненацька німецький бік зайнявся вогнем. Короткі блискавки шмигнули по німецькій лінії, залопотів заклопотано кулемет, вдарили десь гармати і заспана ніч ожила безліччю звуків.

Наче в патетичну хвилину якоїсь божевільної опери, незрима оркестра брала найвищі ноти, надривався дирижер, і ось-ось упаде чорна завіса—кінець... То німці помітили розвідку, то одстрілювалась наша лінія.

Я добре знав тепер, що я мушу. Напруживши до болю свій зір, я щодуху гасив обійму за обіймою в той бік, куди зник Корольков. Рушниця тремтіла в моїх руках, я намагався цілитись, але темрява шматувала мене одчаєм. Ах, я надаремно стріляю і мої кулі не досягають мети... Коли враз... Ні, це може так здалося? Але ж

ні — тепер справді: попереду за кущем на двадцять кроків щось заворушилось. Я висадив нову обійму—раз! раз! раз! і зойкнув на radoщах.

— Балваны-ы-ы!.. Кудa стрел...—заричав на всю пельку Корольков і скочив на ноги. Тільки—мить. Голос його обірвався на півслові. Чорний, він махнув, як вітряк, руками й упав у темряву...

Як побиті щенята, до шанців, стогнучи, підлазили ранений „вольнопьор“, унтер і два „хахли“.

Я опуcтив долу рушницю й щасливий cвобідно зідхнув.

З того часу минуло вже багато літ, але тихої вересневої ночі мені довго не спиться.

І, знаєте,—навіть не Корольков і не гаряча насолода помсти тої ворущать мої спогади. Ні—ці маленькі, чорнуваті краплі на стерні, наче разки дорогого намиста невинних коралів крові, я несвідомо заховав собі в пам'яті з тої війни... Але, пробачте,—я, здається, таки добре розхвилювався і все це вийшло в мене занадто чорне... А втім, це ж—людяне. Мені зараз легко й гарно. Гляньте, як засинає зморене мільйонове життя безлічі трудових рук, і я не самотній серед тихих акордів місячної печалі. Ви підете тепер додому, а я ще довго не буду спати. На добраніч.

1924 р.

П Е Г А С

Це був звичайний полковий пес. Сіра, наче посипана попільом, кудлата голова його трималась гордовито завжди вперед, а хвіст—найпевніший манометр собачих настроїв—то крутився бубличком, то випростовувався рівним кілком, відбиваючи найтонші нюанси його щасливого, безтурботного життя.

Він з'явився серед похмурих казарменних стін невідомо відкіля, його порода й походження не були записані в полкових анналах, але Пегас—його ім'я з легкої руки капітана 2-ої роти—став невідлучною частиною полку, його прикметою й, навіть, окрасою. Довгими буднями полкової нудоти Пегас вилежувався в канцелярії, вряди-годи вирушав із другою ротою на муштру—він несвідомо, швидше за інтуїцією взяв над нею моральне шефство й регулярно двічі на день його кудлата постать забігала до кухні, щоб забезпечити собі урівноважений настрій офіційного військового вигляду й енергію для романтичних пригод. О, ці романтичні пригоди! Коли б знайти охочого списати їх—вони могли б скласти неабиякий зміст до авантурного роману, але обмежимось на цей раз, сказавши, що в цій поважній царині свого земного буття Пегас мав певні привілеї не лише над дворовими, захлялими цуциками, але й над мисливськими, понтерами, лягавими й хортами.

Пегас був полковим псом і не дарма ж він мав таке сильне протече в особі капітана другої роти й, навіть, самого полковника.

Але бували дні, які звичайно й означались у табелі полковим святом, або „тезоіменітством“, і тоді Пегасове життя набирало враз висновків існування сірих, буденних днів, підносилось на верховини собачого щастя, згорда оглядало весь нужденний, земний, невійськовий світ аж доти, доки не сходила за музикою ніч і на ранок безкінечною чередою не пхались у двері канцелярії знову порожні, казенні дні.

Це відбувалось так.

Уранці полк батальйонами йшов до церкви, і Пегас бадьорий, стрункий, як унтер-офіцерська виправка, підтюпцем біг позаду. Він добре знав своє місце, пильно тримався його й ніколи не дозволяв собі зневажити дисципліну.

Коли ж довгими рядами салдати машиново здіймали кашкети і йшли в середину церкви, Пегас без усякого сумніву й ніяковости блукав, оглядуючи, чи все гаразд, по цвинтарю. Не входили ж туди рядові—Шах-Тахтинський і добре знайомий Пегасові Фелікс Гробицький—ну чого ж було б йому зупиняти свою думку над таким, врешті, невеликим питанням? Пегас знав, що суть свята ховається не тут, серед сизих хмар такого неприємного диму, від якого він, напевне, чхав би. Ні, свято розгорне свої груди й виставить на подив невійськовим позолочене крицеве серце там, на майдані, коли морозні гілочки перетне сурмовий баритон:

— На кра-а-ул!..

І залізним парканом стануть багнети перед шерегом сірих, тупих людей. Тоді, здалека, з-під брами, на якій намальовано таких чудернацьких людей, що Пегас, не

соромлячись, задерев'яло коло неї злегка задню ногу й „оправиться“, вийде старий полковник з дрібненькими хрестами на грудях-колесом, а Пегас буде струнко стояти на правому крилі. Він байдуже, але з виглядом офіційної уважності вислухає кілька рипучих привітальних полковничих слів і, коли рушать батальйони й штаб-офіцери зійдуться навколо полковника, Пегас вільно й, навіть, трохи фамільярно підбіжить до гурту й, весело махаючи хвостом, буде чекати, поки не моргне сивий полковничий ус і сірі, круглі, лупаті баньки не зупиняться на Пегасовій морді.

— А-а, и ты сукин кот!..—це по-святковому, а в будні:

— У-ух, сукин сын!..

І кілька легких ляпасів по шиї.

Далі знову батальйони потонуть у перспективі широкої вулиці, а Пегас гальопом полетить до кухні. Він заздалегідь смакує пах святкового маслака, що кине йому кашовар, і свято набирає для нього, врешті, справді глибокого змісту.

Ввечері Пегас піде обдивитися навколо казарму, і хто зна, які думки сідають вечірнім пилом у його кудлатій голові, коли він втелюється своїми серйозними, розумними очима в похмуру, казарменну браму. Якось не до речі: серед сіро-жовтих мурів стоять по обидва боки дві білі товсті колони, над ними випинається вгору чорна, наче з надгробка дуга, і мертвою печаттю до неї прилип великий кам'яний чорний орел. Здається, отут вітають тіні Суворова, Скобелева, Драгомирова і чи не вони зв'язали мільйони свіжих, здорових людей у сірі, незграбні шинелі й замкнули печаттю кам'яного орла?.. Пегас не знає цього. Та це й не потрібно знати полковому собаці; тільки чи сумніви, чи жаль лягають лепехами в

його грудях, коли фельдфебель б'є по лиці на „словесності“ Фелікса Гробицького, а той упалим, чужим голосом ніяк не впорається:

— Солдат—слугар отечества...

Фельдфебель злісно повторює:

— Уп'ять—„слугар“? Я тобі покажу „слугаря“!

Тоді Пегас ніяково пустить долу свого засмученого хвоста, рот вишкірить поблажливу, гірку посмішку, й він сумний піде геть.

Але в душі Пегасовій сидить мілітарист. Він—лише маленький гвинтик великої машинерії озброєного колективу і свої індивідуалістичні чуття він гордовито кладе на вівтар військової моці. Бо що ж там, за цими похмурами, але такими кремезними, як віки, мурами полкової казарми?—Хорти, лягаві, пригноблені дворові, яким ніколи не збагнути слави табельних днів і гонору полкового собаки!

Пегас легким рухом хвоста здмухне решту сумнівних піщинок і чи з туги, чи так просто буде чигати нагоди наскочити на випадкового полохливого цуцика, або піде собі до першої звичайної суки.

...Час хутко пробіг, коли ввесь полк убгався в довгі валки вантажних вагонів, і десь під низом цокотіли на рейках колеса, і якось дивовижно під Пегасовими ногами хилиталась з боку на бік дерев'яна підлога. Пегас був ошелешений. Правда, спочатку полк пройшов стрункими рядами по вулицях. Це було цілком звичайно, але чомусь з'явилися нові, невідомо відкіля, бородаті люди. Потім—наче пустила віжки дисципліна: салдати вільно ходили коло вагонів, балакали з чужими... Десь, невідомо для чого, вдарив дзвінок і жалібно, наче проща-

лась на смерть, застогнала сурма. І раптом потекли сльози. Плакали бородаті, молоді, свої й чужі. Пегас знав людські сльози; він не раз бачив, як у закутку плакав такий симпатичний Фелікс Гробицький, і йому було його шкода, але полковий пес стримував свої почування за сірою шерстю й тільки хвіст скрушно спускався долу.

Тепер же Пегаса захлинула хвиля сліз і важкі зідхання шарпали його спокій; щоб якось пояснитись, він підбіг до полковника, що саме обіймав гладку пані, й лизнув полковникові руку; полковник суворо крикнув:

— Пшол вон, падлець!—і товстий каблук грузько в'їхав Пегасові під ребра. Коли денщик загнав його у вагон, Пегасові стало ясно в глибині зневажених почувань, що діється щось незвичайне й величне.

Врешті, Пегас погодився з рухливою підлогою й розгвинченими днями: навколо були ті ж самі озброєні люди, і кашовар частіше викидав смачні маслаки.

Одстукали колеса невідомий маршрут і—під ногами знову тверда земля, тільки що за край? Хмурі села жебраками запобігливо виглядають під сонцем, якісь чужі люди риють для чогось без краю довгі ями, і тільки навантажені салдати спочивали, як і колись удома після муштри.

Пегас разом із офіцерами побіг оглянути свіжі шанці, він обережно понюхав краєчок розпанаханої землі, але це була робота чужих, і він поставився до неї скептично й навіть погордливо.

На шляху сновигали автомобілі, як і в місті, тільки чомусь надто часто грохотів і наближався ближче грім і не було дощу. Пегас поклав це на чудернацьку особливість нової країни й сновигав по всьому селу, щоб

кінець-кінцем орієнтуватись, але полк рушив далі. Чого так поспішають люди? Пегас задоволено помітив, як з кожною верствою зникали чужі й по всіх шляхах і полем сунули тільки військові.

Під лісом полк зупинився. Що то за блискавки ляскають на обрію? Тоді говорив щось до салдатів старий, зашнурований ремінцями полковник, і друга рота, розсипавшись лавою, пішла вбік. Пегас за старою звичкою кинувся до капітана, але той тепер навіть і не глянув на нього.

Перебрели по коліна якусь річку, спустились у яр і вилізли. Ліворуч шмигнуло в долину й зникло якесь село—хіба збігати обдивитись? Що за джміль свиснув над головою?.. Другий, третій... Пегас настовбурчив вуха. Застогнало знову. Він рвучко підскочив і клацнув щелепами, намагаючись піймати. Нема... Свиснуло знову. Салдати кинулись на землю й почали стріляти. Раптом—цілий рій. І десь молодую луною над лісом: та-та-та...

Пегас глянув набік і вражений оступився: Фелікс Гробицький пригнув до забрудненого червоним живота ноги й з боєм, одкинувши голову, застогнав.

Пегас підбіг до нього й ніжно понюхав краєчок чобота. Пахло кров'ю... Фелікс напружив останні сили, підвівся на руки й просто на захід пірнув його туманний зір. Очі йому помутніли, голова хилилась на груди, він із огидою одсунув безсилями руками свою рушницю, глянув ще раз і впав.

Пегас із жалем лизав його бліде, посиніле лице...

А над головою і з боків стогнали кулі, попереду падали нові салдати й раптом з грохотом-свистом розірвало повітря й упало позаду щось важке, завовтузилося під кущем і на хвилину почорнів світ: летіли вгору галузки, земля і чийсь ноги.

Пегас із жахом одскочив, дико завив і коли шарпонуло над головою повітря знову, він кинувся наосліп назад, де зник за ліском штаб.

Десь у глибині крижаних грудей Пегасові стало ясно, що починається невидана жахлива й незрозуміла війна...

В ті дні гулом важких гарматних коліс рипіза на захід перемога.

Вона лисніла на новеньких погонах прапорщика, на заллятих сонцем львівських улицах, на золоті розгорнутих стягів. І знову, як колись удома,—шнуровані батальйони й просто, на захід:

Взвейтесь, соколи, орлами,
Полно, полно горевать!
То ли дело—под шатрами
В поле лагерем стоять...

І рівний удар сотень чобіт темперує рідне, дороге, як пах салдатської онучі—Ать-два! Ать-два!..

Пегас розумів, що доля перемоги належить і йому. Так! Він старий салдат великої армії й, потрапляючи під музику, він також відбиває загальний ритм військової перемоги:

Ать! Ать! Ать-два! Ать-два!..
Це ж було так недавно.

Вночі злились у чорній плямі криві лінії шанців і тільки часом ліньки блимали ворожі постріли. Пегас спочивав після вогненної завірюхи в бліндажі, але тоскно соталась у голові туга й кортіло розгребти дощану підлогу й понюхати того хробачка, що десь-десь, під землею, ледве чутно: тук-трр-тук... тук...

Пегас нудно заскавчав, наче болів йому зуб, раптом скочив на ноги, гавкнув, прислухався і далі з гарчанням

безнадійно скріб лапами по підлозі. Батальйонний здивовано гримнув на нього, але Пегас не вважав. За кілька хвилин сапери заметушились. Стало ясно:

Німці копають „сапу“...

Вранці полковник з батьківською ласкою підніс Пегасові великий шмат ковбаси, і йому щиро хотілось начепити на волохаті Пегасові груди Георгієвського хреста, але ж відомо—носити собакам хрести за артикулом не годиться...

А потім — розгорнуті снарядами шанці, поламані на тріски колеса, скривавлений сірий мундир і через Львів до Перемишля лящить залізною стопою—Ать-два! Ать-два! Левої!..

І коли в резерві полковник, поголившись, митикує за цигаркою:

— До польки чи до русинки?—Пегас, розганяючи переполошених австрійських фокстер'єрів, з легкою душею летить до забутої в панському маєтку болонки. Повертаючись назад, трохи зморений гострими хвилями завойованого кохання, Пегас дорогою приймає огрядний вигляд старого вояки й перед штабом знову—Ать-два! Ать-два!..

...Сумно заходять дні, наче перетліла любов, і сизими тінями вздовж тротуару лягають вечори. Коли оперезуться крижаним обручем весняні калюжі на вулиці й ліхтарі сковзаються на них золотими ковзанцями, жебраки виходять на ріг улиці, а позаду плентається з висмиканим, спущеним долу хвостом, старий Пегас.

Жебраки стануть край тротуару вряд, сліпий усатий витягне стару, порепану гітару, а Пегас сяде попереду перед одкритою карнавкою і втелюється сумними, старечими очима в далечінь молодого напровесні неба.

Це додає кольориту мрійности старовинним пісням, і тоді наче з-під чорних надгробків, з розритих степових могил, із чорноморського дна встають заповишені віками прозорі тіні й линуць від мерзлого каміння до далеких зір, будять заколисаний містом смуток минулого, і стиха цокає зворушене серце міщанина:

...Посадили Морозенка
На Савур-могилу,
Дивись, дивись, Морозенку,
На свою Україну...

Пегас мовчки слухає незрозумілу пісню, на очах його блищить гірка, стареча сльоза й одлітають назад чужі, похмурі дні...

Пегас зріднився з жебраками; він сам тепер жебрак. Все, що було колись у нього, полкового пса, зникло в один день, мов розтанув туман на сонці.

...Ламався фронт, тікали салдати, салдати вже інші, чужі, невійськові. Пегас останній із кашоваром приїхав до міста й розгубився. Кашовар зник, а Пегас голодний блукав спорожнілими мертвими вулицями. Місто принишкло, мов одяглось у жалобу, і тільки невгамований базар, пульсуючи зраня до пізнього вечора, висмоктував із улиць решту енергії і, здавалось, наперекір усьому місту — клетотів безтурботним, похапливим і веселим життям.

Пегас по течії за похнюпленими, зігнутими людьми забіг сюди. Два дні він несміливо й мляво тинявся між рундуками, не наважуючись украсти. На третій день, коли голод до неможливого стягнув йому живіт і, ніби патичками, підбивав Пегасові ноги, він винувато й ніяково підліз до якогось кошика, боязко озирнувся на здоровенну хустку перекупки, поволі підняв зубами булку й жадібно почав їсти.

Хтось кинув на нього ломаку, й перший, болючий удар розбив йому рештки військового гонору.

Далі вже Пегас, несміливо підобгавши хвоста, ходив понурій і принижений, і якийсь миршавий, хазяйський Собакевич дозволяв собі на нього гавкати, а Пегас, навіть не огризнувшись, мовчки одходив подалі. Пегас міг зійтися тільки з жебраками, бо ті озброєні люди з розхристаними грудима, оперезані кулеметними биндами, з кашкетами на потилиці, були чужі, невійськові: вони ходили незграбними ватагами без погонів, вільно сміялись, лузали насіння й курили цигарки.

Пегас з жалем дивився на довгі, блискучі шаблюки коло матроських штанів, і його пригноблений погляд блукав по каміннях бруку без мети і інтересу.

Не збагнути засмальцovanій кепці в салдатській шинелі туги старого полкового собаки!..

Це був перший симптом Пегасової зради жебраків. Невідомо як, де й коли Пегас зійшовся з похмурим Доном. Дон, колишня втіха інтенданта з юнкерської школи, доживав свого віку серед рідних старих мурів.

Давно вже немає інтенданта, немає навіть самої юнкерської школи; десь у темному кутку дровітні лежать позолочені рями, шматочки полотна від колишніх імених портретів, половина бронзової корони, ретельно зневажена горобцями, і похмурий старий Дон з покаліченою задньою лапою, мов привид минулого, лягає щоночі коло дорогих реліквій.

З великого будинку долітають до нього часом веселі, бадьорі вигуки, лється молода пісня, снують метушливо двором самовпевнені обличчя юнаків, але це не розважить, не звеселить Дона: вже ніколи він не буде їсти інтендантського масла й білого хліба і ніколи не

залунає серед старих, знайомих стін могутніми хвилями колишній гімн великої імперії...

У стінах тепер—курси червоних командирів...

Пегас забіжить на часинку в широкий двір і разом з Доном буде вичікувати випадкового шматка сухаря, що кине якийсь курсант, а потім винуватий, підобгавши хвоста й поблажливіш вишкіривши рота, він повертається знову до жебраків.

І знову порожні дні, жебраки й чужа вулиця.

Гарянюк зашморгнув на сакві ремінці й замислився. Сьогодні був день, коли він скінчив курси. Було чогось шкода, наче одривалось від грудей щось ціле, таке близьке, органічне. Завтра вже не буде курсів і туманна далечінь прийдешніх днів лягла перед очима. А сьогодні...

— Я червоний командир.

Гарянюк на хвилю задоволено посміхнувся, а потім пробігла чолом тінь.

То було серед далеких снігів півночі. І його батько, слюсар ремонтних майстерень, ішов разом з натовпом до директора. Неорганізована юрба хвилювалась. Десь зривалась нервова пісня й перетиналась, виринала знову, спліталась з погрозовими вигуками, палахкотіла й гасла. Перед директорським будинком натовп правив свої умови припинити страйк. І раптом—вулиця заторохкотіла барабанним дробом і просто перед натовпом блиснули на сонці холодні багнети.

Здалека перебило на хвилину барабана:

— Разойді-і-і-ісь!..

І далі ближче й ближче холодні багнети, сірі шинелі й барабанний дріб. Натовп дригнув, метнувся й... розійшовсь.

П'ятилітній Гарянюк притиснув до батька свою голову й завмер від страху.

Пізно ввечері Гарянюк розглядав свою єдину ляльку — дерев'яного мальованого салдата, але вона вже не вабила його, як раніш. Батько сидів за столом у глибокій задумі, журно схиливши на руки голову, а звідусіль натискала на вікна темна, густа ніч. Гарянюк глянув на батька і враз йому стало без міри його жаль. Пригадався день, полохлива пісня, багнети. Гарянюк засоромився своєї ляльки, він сердито її одсунув, а потім скочив на ноги, схопив руками дерев'яного салдата й люто ламав йому руки, голову, тулуб. Батько поволі звів на нього свої сумні очі й тут Гарянюк, кинувши додолю салдатські рештки, підійшов до батька, пригорнувся до його заялозенного піджака й нова, невідома іскра засвітила його очі. Він зворушеним голосом проказав:

— Татку! Я ніколи не буду салдатом. Ніколи!.. І гуляти в салдатики більше не хочу...

То було серед далеких снігів півночі. А тепер—червоний командир...

Гарянюк поборов якийсь легкий подув вагання, випростав свій стрункий стан і з насолодою молодости помацав на руках м'язи. Вони напружились, як мотузи, й випинались крізь вузький рукав „гімнастюрки“.

— Як залізо!—посміхнувся до себе. Він глянув на новенькі старшинські ознаки й мимоволі подумав:—Зайве це, а втім—хіба в цьому суть?..

Десь у коритарі сурмила збір сурма. Гарянюк легко підвівся з ослону і його погляд востаннє перелетів крізь вікно й зупинився на старому Доні, що на трьох ногах простував до дровітні. Гарянюк подивився на пса й запитав себе:

— Для чого, власне, ще й досі стирчить тут старий пес?—Але чи хвиля несвідомого жалю, чи старі мури одсунули від Гарянюкових очей погорбленого старого Дона й він рішучими кроками ступав по коритару. Там

сурмила збір сурма і її поклик бентежно бився у вузькому квадраті старих стін, і тупали, розлягаючися луною, під карнізами стін молоді певні ноги.

Дон лежав байдужий під рямами, не сподіваючись сьогодні для себе нічого нового й кращого. Через одчинену браму простував до нього, полохливо озираючись навкруги і здаля обминаючи окремих курсантів, Пегас. Жебраки були сьогодні надміру люті й не нагодували його.

Сонце щедро сипало золотий дощ, на дворі сміявся визволений з-під туманної кормиги день; бруком дзюрчали вже зовсім по-весняному метушливі струмки, а голодні шлунки погналі жебраків зраня співати на вулицю.

Пегас ліг на своє місце й ліньки вдихав байдужими грудьми свіже повітря. Його не цікавили ані перехожі, ані годовані двірські суки. Він знає, що кінчиться день—і в темних сінях його чекатиме холодний жебрачий куліш, і далі—знову дні й монотонний спів жебраків...

Пегас спокійно вмостився на висушеній сонцем плиті тротуару, коли раптом здаля—ні це не міраж старого полкового пса: явно вздовж вулиці той самий рідний мотив, а слова—їх не розумів Пегас:

Вейтись, красные знамена,
Над столицею Москвой.
Мы кадетов победили,
Возвращаемся домой...

І чітко по бруку—сотні чобіт і таке саме могутнє військове:

— Ать-два! Ать-два!

Пегас скопився й не повірив. Його очі ковтали стрункі ряди й по-колишньому піднявся вгору завжди пригноблений хвіст.

— Салдати!

Він пізнав їх досвідченим військовим оком. Але чому на головах такі чудні шапки? Вони твердим кроком сунули повз одкриті крамниці, одремонтвані будинки все ближче й ближче, і просто по змордованих Пегасових грудях лящало металеве:—Ать-два!

Пегас стурбовано ступив край тротуару й умлів:

Позаду роти їхала звичайнісінька військова кухня. Тоді майнули в пам'яті такі далекі табельні дні й, наче з домовини, засвербів у носі смачний, полковий маслак.

Рвануло повітря й розсипалось пацьорками:

Вы не вейтеся, русые кудри,
Над моею больной головой!..

Пегас не стерпів. Навіть не глянувши на жебраків, він штовхнув чиїсь ноги, підбив комусь із рук ціпка, забув колишню дисципліну й кинувся шалений з високо піднятим хвостом вперед до командира. Щасливий він лизнув йому руку (хіба, врешті, важно—які шапки!), оглянувся гордовито навкруги й, помітивши праворуч якогось цуцика, налетів на нього, шпурнув помолоділими лапами на кучу талого снігу, загарчав і переможцем побіг далі поперед роти навмання. Позаду заливалась канарейкою й наливала в Пегасові груди нових життьових сил салдатська пісня, й чітко розтинали брук:

Ать-два! Ать-два!

ТУК-ТУК...

Найбільша мука Василеві Григоровичу була—писати анкети. Так і тепер. Невідомо по що, відкіля й для чого до апаратної ввійшов невідомий чорний, у лиснючій шкурятяній тужурці чоловік, обійшов куток, де працювали „Юзи“, „Бодо“ і, нарешті, зупинився коло стільчика, де сидів при своєму „Морзе“ Василь Григорович. Так само, як і коло всіх інших, невідомий енергійно видобув із портфелю довгу анкету й сунув Василеві Григоровичу:

— Заповніть!

Василь Григорович боязко подивився поверх своїх старих, каламутних, як і сам він, окулярів на дрібненькі рядки й обережно обома руками поклав анкету на стіл. Він спробував був пірнути в роботу і старанно заходився скручувати телеграфну бинду, записувати зміст телеграм, але анкета не давала йому спокою. Вона поважно, наче коштовний папір якоїсь незвичайної вартости, від якого залежало бути чи не бути Василеві Григоровичу, лежала збоку і її епічний спокій нервував Василя Григоровича.

Він скоса зиркав на анкету, ніяково тер худі з темно-восковим старечим відлиском руки і знову нахилився до бинди. Але на бинді, замість живих знаків, з-під яких виринали найрізноманітніші слова людської думки, мигтіли тепер чужі, уїдливі риси, крапки, риси, і стиха, глузливо шурхав папір. Анкета, мов жива істота, дивилась

мимо Василя Григоровича на стелю так само холодна, кабінетна й дужа. Василь Григорович знає цей погляд: там, у середині, між іншими питаннями, є місце, яке ніколи не можна обминути і на якому анкета завжди загадково посміхається з нього, старого телеграфіста, що працює вже тридцять другий рік... І Василь Григорович не може більше витримати—він з пошаною бере цього маленького паперового деспота, якому мусить одкрити свою душу і йде до канцелярії. Тут він сідає на краєчку дзиглика коло стола найзнайомішого від усіх канцелярських—діловода, просить чисте перо, для чогось знімає окуляри і потім зараз же їх знову одягає, перечитує двічі анкету й тремтячими зелено-брунатними від махорки пальцями бере перо.

— Питає, як прізвище, — про себе говорить Василь Григорович.

— Прошу, прошу, з великою охотою...—бубонить він і старанно, з кривулькою на кінці виводить: — Гусятинський.

— По батькові? Це добре, так і треба, щоб знали, як по батькові: не всім же годиться казати, та й доки це буде—„товаришу Гусятинський“. 32 роки — не в борщ плюнути!.. Він смакуючи подивився ще раз на чітке „Григорович“, але враз зів'яв. Анкета, прищуливши ленінському око, мов знаючи заздалегідь, яке це справить вражіння, запитала:

— Ваше соціяльне походження?

В цих словах ховалась її непереможна сила, але це було разом і єдине місце на всьому життєвому шляху й сумлінні Василя Григоровича, де він почував, що не все в нього гаразд, почував себе перед кимось винним, знав, що виповзає наверх сама що ні є контр-революція, дурман, опіюми, темрява, але цьому лихові він не міг за-

радити: 32 роки, пашпорт, метрика—все в установі, всі про це знають.

У всьому іншому—що робили до 1917 р., де були за гетьмана, директорію, Денікіна...—у всьому тому, що було підводними рифами декому з молодших, він почував себе певним і щасливим, що ніде не був і нікуди не втручався. Тут Василь Григорович дозволяв собі недбало, легкою рукою, кидати на папір—працював, служив, працював... Йому кортіло навіть поглузувати з анкети: мовляв, знаємо, чого ти хочеш, та дзуськи! Але „Ваше соціальне походження“ отруїло йому всі післяжовтневі дні, коли треба було сідати за анкету, і з самої анкети створило справжнього бездушного слідчого з двома питливими очима-голками, перед яким нічого не сховати, якому мушиш говорити саму правду. Василь Григорович сумовито перечитав запитання вдруге, протер брудною хусткою окуляри, подивився через голову машиністки в вікно на голе, злегка запорошене свіжим снігом гілля тополі, глянув на усмішку портрета Леніна і чи не в двадцятье написав:

— Син дуже бідного священика села Вербівки. Оце „священика“ лягло чорним докором на білій анкеті й заповонило все попереднє й дальше. Василь Григорович аж жахнувся чіткості й розміру своїх літер; здавалось, вони закричать зараз на все горло вищиреним ротом:— Син священика, священика! Попович! Ага!..—і понесуть цю прокляту звістку до кімнати місцевкому, де дожидає анкети невідомий чоловік у шкуратяній тужурці. Василеві Григоровичу до болю захотілося зменшити ці лупаті літери, зробити їх малопомітними, він обводив їх для того крайками, але несподівано все слово стало ще виразнішим. Василь Григорович глибоко зідхнув і перейшов до чергового пункту.

— Якій партії співчуваєте?

Василь Григорович вигідніше уместився на стільці, спокійно поміркував і вирішив на цьому пункті надолужити попереднє запитання.

— Співчуваю Р. К. П. Б. У.,—раптом пригадав українізацію і розмашисто додав:—Завжди стояв за Федерацію і автономію.

Коло дверей місцевкому Василь Григорович трошки постояв, протер окуляри, погладив лисину, обдивився ще раз написану анкету і навшпиньки ввійшов.

Невідомий у шкуратяній тужурці, низько нахилившись, водив носом над якимсь списком; коло нього стояв з паперами зосередкований і серйозний секретар місцевкому. Василь Григорович довго не міг наважитись порушити густої тиші, що її наводила шкуратяна тужурка і схилена чорна, кучерява голова. Він побожно оглядав портрет Чубаря і тільки тоді, коли невідомий одірвався від списку й кинув секретареві: Далі!..—Василь Григорович стрепенувся. Невідомий, прищулившись, кинув на всю мізерну постать Василя Григоровича пильний, анкетний погляд і голосно запитав:

— Ви, товаришу, до мене?

Василь Григорович дригнув і, роблячи щонайприємніший вираз свого обличчя, нечутно, вроздріб підійшов до столу.

— Анкету ви, здається, просили... вибачте—казали.. Так я ось...—Василь Григорович похопився, що не вимовив найголовнішого, і після павзи вставив:—товаришу...

Невідомий енергійно труснув чорними кучерями, і шкуратяний рукав блиснув перед очима Василя Григоровича.

— А-а, анкета? Давайте. Ваша фамілія?

Василь Григорович прибитим голосом сказав своє прізвище й переступив з ноги на ногу.

Невідомий, не дивлячись, заховав рвучко анкету кудись під папери, а Василь Григорович одступився від стола. Він зовсім не знав, що на такий випадок треба робити, через це тужно глянув по стінах місцевкому, помацав на сорочці гудзики і, не обертаючись до дверей, тихо позадкував назад і зник.

В коритарі він почув себе вільніше, але пригадав:

— Навіщо йому моє прізвище?—І не міг дати собі відповіді, тільки кляте анкетне місце „соціяльне походження“ ще раз отруїло йому день.

Василь Григорович байдуже чимчикував на своє старе місце до „Морзе“.

II

Кілька годин Василь Григорович перевертався з боку на бік і не міг заснути. Поволі завмирало по сусідах життя, на вулиці коли-не-коли торохкотіли візникові колеса і, нарешті, завмер на бруку похапливий запізнілий крок. Тоді Василь Григорович принишк і, напружуючи зір намагався розглянути на стіні тьмяні контури плями від якогось далекого ліхтаря. Ніч таємниче причаїлась довкола й пожадливо слухає, а Василь Григорович поринає у спогади. Йому здається, наче він лежить на дні якоїсь казкової, тихої саги, а десь там, на поверхні не втомно б'є з невсипущого джерела життя, течуть прозорі води, линуть у невідому далечінь чужі літа і тільки його роки отут, на споді, одлітають безбарвно, як останне осіннє листя.

Ось вони 52. Тепер страшно подумати, що два роки тому переступив півстоліття, а було...

Як від чистого, прозорого плеса, відбилось Василю Григоровичу його дитинство (вербівські верби, і тільки батько-піп тепер зовсім не до речі—кадило, епітрахіль,

хрест), потім майнула школа, початок служби (і вже не Вербівка, а місто: кам'яниці, брук, дроти й замість батьківського ладану — розпечені асфальти). Це його молодість, коли хотілося чомусь Волги, народу волі й конституції. Тоненький тенорок Василя Григоровича співав на човні серед Дніпрового простору на пікніках:

Укажи мне такую обитель,
Я такого угла не видал...

Сміялись у сонці золоті бані українського бароко, а здавалось (хотілось так думати), що це — на Волзі, де Стенька Разін, перська князівна, „Дубінушка“ й бурлаки...

Выдь на Волгу,—чей стон раздается...

Ось глибше—туманіють Василеві Григоровичу перші невдачі й болі. На мить, на одну тільки мить розквітнуло його кохання, а потім одружився. І Катерина Сидорівна (давно вже не лишилось і тіні від „милої“, „Каток“) товстішала, розлазилась на торби, торбинки й кульки людського м'яса.

І потягнулись, мов заведені, одноманітні дні, сірі й нудні, як телеграфна бинда... Знайшлась Наташа, Саша, Павлуша, але він п'ятилітнім у кадубі втонув, потім догани, нагороди й книжка в щадниці.

А все перевернула революція—пропало триста карбованців у щадниці і стало ясно, що не будуть давати пенсії. Життя зашпонилося, запаперилося і розклалося на класи, категорії, пайки.

Василь Григорович сказав Катерині Сидорівні:
— З платні не проживеш... Опричники!..

• • • • •
— Яблучки, яблучки! Свіжі. Золотий ранет. Три мільйони фунт! Яблучки!

То кошик з рум'яними жмеринськими яблуками на

базарі, а при ньому Катерина Сидорівна з улесливим, конфітурним голоском:

— Купіть, купіть! Яблучки!..

Але доліз, нарешті, тиф і до помешкання Василя Григоровича. Довго вовтузився він навколо, порався волохатий коло цілих родин, аж ось, раптом, наче іншими дверима ввійшов: гарячка, Катерина Сидорівна маячила про золоту каблучку, що Василь Григорович має понести на базар, і потім—напівсвідомий, жалібний, безпорадний голосок:

— Васінька, путіночки мені... Дай путіночки!..

Крізь якісь смердючі ліки Василеві Григоровичу почувся тоді раптом—ладан. Стало огидно й страшно. Смерть?.. В пам'яті стояв покійний батько-піп. Василь Григорович глибоко зідхнув і перший раз тоді скептично й гірко подумав:—Попували ви, тату, сорок вісім літ, дослужились камилавки й наперсного, а все надарма: „опіум для народу“.—Але враз розсердився й буркнув:

—Теж державні будівельники, можна сказати,—церкви зачиняти! Да... Що то значить—Росія! (Україну—німці та Грушевський вигадали: дописувач, переписувач, контролювач, позадники, попередники й самопер—ну й народ!).

Сірого березневого дня, коли намагалась повернутись зима й боязко посідала свої природні права весна і від цього з неба, як нежить, сякало снігом і мжичкою, Катерину Сидорівну одвезли на кладовище. За биндюгами, що, грюкаючи по бруку, везли непофарбовану труну, пішло на кладовище п'ять: сім'я, земляк касир із залізниці та сусідка перекупка з базару. Коли Василь Григорович удвох з цвинтарним сторожем кинули на могилу останню лопату вогкої землі й Саша ретельно вталував краї могили своїми благенькими чобітьми, щоб не роз-

сипалась, Василь Григорович одійшов убік. Він глянув на свіжу могилу, й тепла сльоза заструменіла по щоці й зникла під усом.

Не стало кошків, яблук, не стало самої Катерини Сидорівни. Тепер збільшили вже платню (пайки, „лімони“, кляси, здається, назавжди одійшли в минуле), життя увійшло в нові береги, але по-стародавньому закрутило свого одвічного млина.

І Василь Григорович, нарешті, запитує себе здивований:

— Чи ж таки справді була велика буря—вогонь, мор і голод, чи тільки наснилось?.. А втім пенсії не бачити, й ювілею свого Василь Григорович так і не справить, бо коли стукнуло 25 років—гримнула революція...

Чогось болить у литці права нога й муляє під боком. Тік-так, тік-так...

Василь Григорович прислухався, як цокає будило, і з серцем подумав:

— Це мої години одбиває, каналія!..

Хотілося так закрутити його, щоб не цокав, і навкруги була б тільки тиша, але Василь Григорович пригадав, що завтра о восьмій треба на службу.

Він перевернувся на другий бік, подумав ще про скорочення штатів і, нарешті, заснув.

Тік-так, тік-так...

III

Василь Григорович прокинувся о сьомій. Ще тільки розвиднялось і коротенький сон лише зморив його, не давши ні спочити, ні забутись, але сьогодні на телеграфі його зміна, і треба лагодитись.

Василь Григорович ще поворочався трохи на ліжку, потім устав і, не сподіваючись від нового дня нічого

кращого, мляво почав одягатись. За дверима поралась коло самовара Наташа. Легкими шорохами старомодної сукні припливла в сусідню кімнату Копачиха й наточила окропу. Копачиха—сусідка. Їй—75. Вона давня вдова якогось акцизного—Андреева. Цілими днями вона поряється коло свого мотлоху—стрічок, ниток, засушених листочків, пляшечок, і через це Саша прозвав її Копачихою. Так і прищепилось між усіма:—„Покличте Копачиху“, „дайте Копачисі окропу“... Копачиха продає через треті руки старі капоти, сережки, ложечки й золоті п'ятірки. З того й доживає вона свої спорохнявілі дні. Єдина відрада в неї і все, що лишилось з минулого: вранці і ввечері — чай, удень „кофей“. Копачиха дає тричі в місяць на вугілля і за це одержує окріп.

В сіңцях лаявся з Наташею Саша. З Сашею Василеві Григоровичу немає ради. Саша два роки вже не вчиться. Раніш він продавав цигарки на вулиці, а тепер не можна: патент і міліція; Саша збирає чужоземні марки й невідомо на які гроші щотижня ходить до цирку. З сіней долетіли знову його вихлясті слова до Наташі:

— Теж панна! Подумаєш!.. з сексотом тягається...

Наташа нервово кричить:—Сашка!.. і потім сердито грюкають двері.

Давно вже ламає собі голову над Сашею Василь Григорович, він не раз міркував над цим питанням, підходив до нього зо всіх боків, пригадував увесь свій життєвий досвід, а тепер остаточно вирішив:

— Сашу треба віддати до Комсомолу. Проте, ця думка зараз же притупилась і вкрилась іржею:—Але як це зробити? Чи ж приймуть?.. (Скрізь треба анкети й „Ваше соціяльне походження“).

За кілька хвилин самовар уже шумів у сусідній кімнаті, а з-за дверей почулось Наташине:

— Папа, чай пити.

Василь Григорович мимоволі здригнув. З того часу, як Наташа зробила собі другий аборт, Василь Григорович наче боїться її нервового голосу, але заразом і хоче його чути. В рисах Наташиного обличчя—молода Катерина Сидорівна і короткий змах далекої молодости самого Василя Григоровича.

Василь Григорович поспішно одягнув стару „гімнастборку“, накинув піджака й пішов пити чай.

Десь з-за обрію, через нагромаджені куби кам'яниць кинуло сонце свого першого променя й обарвило ніжно-рожевим золотий краєчок бані. Від цього стара, похмура дзвіниця наче звеселішала, й опукла баня, вкрившись дитячим рум'янцем, посміхалась наївно й привітно. Це наганяє людям спокій і бездум'я. Василь Григорович поспішно чвалав на службу в своїй старій урядовій шинелі, що справив був, гадаючи святкувати свій двадцятип'ятирічний ювілей. Він проминув одремонтований виконком, пропустив повз себе трамвай, що дзенькнув і рушив собі далі, поблискуючи на дроті блідими іскрами, пройшов коло тумби, де патлатий хлопчисько розліплював свіжі афіші, і ось, вийшовши на ріг, глянув на церкву. Рожева баня ще посміхалась і переймала нові промені, що вилітали зі сходу. Але Василеві Григоровичу було тяжко на душі і навіть баня посміхалась не йому. Завжди, коли Василь Григорович наближається до телеграфу, його опановує неспокій і старе серце одбиває свої удари частіше. Щодня він чекає нової неприємности. Йому здається, що якась шкуратяна рука (та сама, що—„конкретно“, „по суті“, „опіум для народу“) загнузда телеграф, дні, все життя, й тільки він, Василь Григорович, ще якимось борсається між пальцями.

Але час прийде...

Передчуття не зрадило Василя Григоровича на цей раз. В „апаратній“ його зустріла чергова новина. В кутку, коло вікна, там, де завжди працювали „Юзи“, поставлено апарата нової системи—„Клопфера“. З великим дерев'яним брунатним рупором він скидався на дзюб якогось фантастичного хижака і ще здалека впадав в очі.

Про „Клопфера“ давно вже почали говорити на телеграфі, і між службовцями ширились найрізноманітніші чутки, гадки і навіть деякі хвилювання. Говорилось, що незабаром усі системи замінять на „Клопфер“, що всі телеграфісти мають вивчитись за місяць працювати на ньому, а тих, що не зможуть вивчитись, викинуть із служби (спеціально для цього скорочення штатів вигадали—між нами кажучи!). Хтось переказував, що в Москві лікарі дослідили, ніби після трьохрічної праці на „Клопфері“ люди божеволіють, і через це в Наркомпоштелі ще не прийшли до остаточного висновку—заводити „Клопфера“, чи ні. Говорилось багато, але певного ще нічого не було.

Та ось три дні тому були загальні збори. Голова місцевкому Рябошеїн, доповідаючи про останню нараду з адміністрацією і, як завжди, тримаючи одну руку в кишені, а другою виробляючи перед лицем вихляси, сказав:

— ...Отже „Клопфер“, товариші,—це наше найближче завдання. Він заощаджує нашій республіці витрати. „Клопферові“ не треба паперової бинди, він не потребує фарби, „Клопфер“ працює на слух. За тиждень ми починаємо навчання. Всі товариші мають якнайскорше вивчитись. Попереджаю...

Потім секретар комсомолу, товариш Юшкевич:

— Ми, товариші,—ваша зміна. Те, чого не встигли ви,—довершимо ми. Новий червоний телеграфіст не зна-

тиме ніяких „Морзе“ і „Клопфер“ і радіо—ось наші знаряддя до перемоги. А тому ми, молода гвардія, кажемо: „Дайош Клопферал“...

Що говорили далі—Василь Григорович забув, за те два слова врізались у пам'ять і витаврували дві чорні цятки: „Клопфер“ і зміна...

Василь Григорович раніш тільки догадувався, що так має бути, але уперто одганяв ці думки й навіть розважав себе:

— Говорити вони вміють, знаємо,—„Свобода, рівність і братство“, а ось як до діла, то... Кажіть, кажіть!..

Але сьогодні в апаратній стояв „Клопфер“, і це вже говорило тепер одверто й рішуче—треба зміни, треба нових людей...

Василь Григорович підійшов до „Клопфера“, оглянув його скептично поверх окулярів з-під лоба, подивився ще в рупор і тихо одійшов на своє місце. Він тужливо подумав:

— Так, так—нових, а ми вже підтоптались, одстукали своє. Ну і хай...

Тепер Василь Григорович уже гаразд уяснив собі, що рано чи пізно (навіть, очевидно, незабаром) прийдуть інші, чужі люди, і тоді вже ніколи не зігнеться його погорблена спина над старим „Морзе“, і жовтувата телеграфна бинда не покаже йому чужих думок із неосяжних просторів Росії.

Там, при апараті, на стільчику, буде сидіти новий. Василь Григорович уявляє собі його досить конкретно: він—у шкурятяній тужурці, розстебнутий комір і неохайно одкинуте назад буйне волосся, а збоку, де лежав потертий урядовий з пружиною всередині кашкет Василя Григоровича, впаде на Марксів „Капітал“ очайдушна синя кепка.

І сьогодні Василь Григорович покійно схилився перед цим неминучим фатумом свого життя. Тільки одне вдряпалось у саму душу й не пускало. 32 роки він віддав апаратові, притупив коло нього свій зір, висушив руки, полисів і пожовтів, як цитрина, а любови до нього не помічав. Навпаки. Апарат його приковував до певного місця, обмежив рухи, думку, волю, але Василь Григорович знав, що поза апаратом йому немає місця на землі. І він мирився з ним без любови й ненависти.

Тепер же, коли в апаратній стояв, правда, ще самотній, але такий нахабний і дужий „Клопфер“, що погрожував запосісти всі столи й дроти, Василеві Григоровичу осіннім заходом зажеврила професійна любов.

Близьким та рідним став йому маленький апарат системи „Морзе“. І Василь Григорович, думаючи про скорочення штату, потішав себе:

— Та ні, „Клопфер“, коли й буде, то тільки частково — два-три апарати, а „Морзе“ стоятиме, розуміється, й надалі.

Василь Григорович низько схилився над апаратом і ніжно сказав про себе:

— Мене вже не буде, не буде зовсім, скоро вже, а ти, мій апаратику, мій „Морзе“, все будеш стукати, все будеш невтомно працювати...

І наче відповідаючи йому, зажурено шелестіла бинда, й тихо цокало коліщатко.

IV

Наташа прудкими кроками зайшла до кімнати Василя Григоровича й, нервово стискаючи пальці, сказала вдруге за сьогодні:

— Тільки, будь ласка, папа, я вас дуже прошу, коли прийде Трохим—ані слова про бога і взагалі...

Василь Григорович винувато й ніяково мотнувся на стільці й, дивлячись крадькома на Наташу, зашепотів:

— Я, я, власне, нічого... то тоді тільки так—до слова припало... Але я—ні, ні...

Наташа ще раз із притиском і маленькою дозою огиди сказала:

— Так будь ласка, папа, прошу...

Наташа вийшла, а Василь Григорович замислився.

— Так, так—це він. Цей кандидат на комуністи Трохим Загорулько, що служить начальником залізничної варти, це він винний у тому, що Василь Григорович мусить хвилюватись за Наташу. Безперечно останній аборт від нього. Найшла з ким! І не розбереш, чи справді він начальник, чи таки сексот—одотегепеу, як запевняє Саша?.. Ех, Наташа, Наташа!..

Василь Григорович злостився на весь той новий, але такий чужий йому світ, що перевернув шкереберть усе дотеперішнє його життя, звів на нівець його як батька зробив із Наташі (хоч і непартійна) „товаришку Нату“, а із Саші—звичайного пацана, і навіть запах колишньої святости різдва, великодня і храмового спаса тепер ніби одгонив йому нафталіном („опіум для народу“). Василь Григорович серцем відчував, що ото все—і батьківська камілавка та наперсний, і його власні пенсія, і ювілей загинули без вороття. Вони гухнули тоді, коли впав на пішоход телеграфу двоголовий орел і розбився на друзки, коли злазили по місту з п'єдесталів чавунні царі, міністри й діячі.

Спочатку ще можна було сподіватись повороту (це тоді, коли—„лімони“, „всі на боротьбу“,—транспорт, вугілля, тиф, матроси, поляки, Врангель і бандитизм). Тоді Василь Григорович—на обличчі скорботно-серйозно, а душі—смішком-злістю:

— Зруйнували державу сукини сини! „Весь мир—до основи“...

І Василь Григорович ладний був щипати свою долоню за те, що в лютому 1917 вітав революцію: радів чомусь з дурного розуму.

Але з попелу, з руїни, із зубожіння, під свист куль і грохоти снарядів повстала знову держава. І лавина, що палючим огнем знищила на своєму шляху все попереднє, тепер заскориніла, стала твердішати, стала холодна й непорушна. Її оперезав новими дротами, зв'язав державним апаратом, поштрикав скрізь уповноваженими агентами той самий, що—шкуратяна тужурка, „негайно виконати“...

Василь Григорович відчував безсилість своєї злоти. І цей Загорулько, один з тих, що—„негайно виконати“, зможе, так, так!—безперечно зможе: не два аборти Наташа зробить, а чотири, п'ять, вісім. А коли б Наташа й породила від нього, то все одно: буде—молодий ленінець, жовтеня, піонер, тільки не звичайна, хрещена дитина. Буде так, бо—з цим треба погодитись, але батьків наперсний, колишній спас і можлива пенсія не дозволяють... Василь Григорович може тільки безнадійно і мовчки, винувато й боязко скоритись...

З сіней почулося три голосні удари кулаком у двері. Наташині кроки, рип заржавілих петель, і в сусідню кімнату твердою стопою хромових чобіт увійшов Загорулько. Василь Григорович одразу впізнав його певні, трохи важкі кроки і спокійний, хрипкуватий від доповідів, зборів і команди голос.

Василь Григорович насторожився. Його серце на мить дало перебої, а потім він пройшов по кімнаті, щоб заспокоїтись, сів знову на стілець, але серце зараз же одбило:—Він, він... Василь Григорович рішуче вися-

кався в стару з блакитною крайкою хустку і вийшов до Загорулька.

Загорулько незграбно і ніби стомлено розвалився на старій канапці, перекинувши ногу за ногу, і, не встаючи, привітався:

— Здорові, папаша! Ну, як там?

Наташа скрушно глянула великими світло-карими очима і ображено перервала:

— Троша! Скільки разів казала!..

Загорулько відповів погодливо-усмішкуватим поглядом, але виправився.

— Що у вас, Василю Григоровичу, про радіо говорять? Скажімо, фотографія, приміром, і знов же таки концерти з Москви? Кажуть, що і в нас незабаром буде?

Василь Григорович поклав на коліна долоні й, наче виправдуючись за телеграфні порядки, тихенько відповів:

— Розуміється, це правда, могло б бути й радіо, але тільки ж у нас, знаєте, як це завжди...

Наташа сторожко обернулась у його бік, і Василь Григорович, перелякавшись, замовк. Загорулько ляснув рукою по краю шкуратяної тужурки й опуклости „галіфе“ і, підбадьорюючи, кинув:

— Нічого, все буде...—він знову хотів сказати „папаша“, але опам'ятався і витримано процідив:—Василю Григоровичу!.. Пройшли, можна сказати, фронти, а тепер — „пожалуйте бриться“: господарче будівництво і знов же таки—культура. Але радіо, це безперечно, без нього ніяк до комунізму не можна... От, скажімо, комети всякі, там теж, кажуть, люди є, а як з ними зв'язатись— „смичку“, так би мовити?.. Звичайно, наука не дійшла ще до цього, але я певний, що тут без радіо не обійдеться.

Загорулько сказав останні слова переконано, як знавець справи, він задоволено глянув на Наташу, закинув

чобіт вище коліна й закурив цигарку. Потім пригадав і простягнув коробочку Василеві Григоровичу:

— Прошу!

Василь Григорович узяв трьома пальцями цигарку й, розтрушуючи на штани попіл, прикурив від Загорулькової, а Загорулько казав далі:

— Ну, а якщо тільки з планетами, Юпітерами там усякими і взагалі зв'яжемося, тоді—бери бога за бороду. Амба всяким дурманам!

Наташа, прищуливши око, глянула на батька, Василь Григорович ворухнувся на стільці, проковтнув слину і сказав:

— Будь ласка, пийте чай. Наташа, присунь цукор.

Йому хотілось заперечити Загорулькові щодо бога, але пригадав Наташине застереження і переступив на інше:

— З українізацією, знаєте, нам біда. От мені вже, слава богу, 52, а йди вчити—речівники, голосівки... І як це так, не доберу—в нас же тепер Інтернаціонал, сказати б, і тут вам—„мова“. Воно, розуміється, федерацію нам треба, от, наприклад, РСФСР, тільки навіщо ж—націоналізм?

Загорулько не без задоволення глянув на вилиски своєї тужурки, що тьмяно відповідали гасовій лампі „Ампір“, і хитро посміхнувся:

— Так, так... Василю Григоровичу (Загорулько давно вже одвик називати людей по батькові і йому знову настирливо чіплялось до слова й хотіло вистрибнути на уста „папаша“, але—чудна Натка! ображається). Учїться! З нового року буде поголовна українізація. В нас на партконференції („в нас“—у Загорулька виходить по-важно, многозначно і з притиском) так і сказано було—всі повинні українізуватись.

— І комуністам теж?—щиро здивувався Василь Григорович. Загорулько спустив з коліна ногу і трохи схилився наперед:

— Неодмінно, неодмінно, Василю Григоровичу! Комуністам—в першу голову. З цим не жартуйте. Без українізації ніяк не можна: „смичка“ і національний вопрос! Це неодмінно...

Загорулько пересів до столу й підсунув шклянку.

Василь Григорович поцокав ложечкою об блюдце й замислено проказав:

— Церква теж українізується... Наша—Миколая, на розі, вже другий тиждень править...

Наташа з мукою подивилась на батька. Завжди після таких розмов Трохим глузував з нього, з її сім'ї, і в його голосі бриніли тоді разючі нотки своєї переваги; від цього було досадно й боляче. В такі хвилини Наташі здавалось, що Трохим зовсім не той, як уявляла собі його колись. Це було там, у залізничній їдальні, на мітингах, куди Наташа із свого головного складу приходила по газети. Тоді був Трохим—сміливий, рішучий, і його міцне тіло в шкуратяній тужурці, мов викуване. Наташа відчувала, що цей Трохим—з того загону очайдушних, напівказкових людей, що однією рукою перевернули світ. З того часу Наташа ходить до жінвідділу, на делегатські збори і в клуб. Бо ті люди мають вивести всіх із брудних конур, з темних льохів, з-під соромитських компліментів адміністрації—в невідомі, прекрасні майбутні дні.

Але Наташа тепер погодилась: хай не дійде вона за свого життя до тих далеких, замріяних днів, аби Трохим був такий, як тоді. Сміливий, дужий і добрий. Це буде заклад тому далекому, прекрасному... Наташа спробувала затушкувати батькові слова:

— Трохиме, ти завтра будеш у нас на відкритті кутка доброхему?

Загорулько недбало кинув:—Мабуть,—і заходився коло Василя Григоровича:

— Кажете—церква українізується? О-го-го!.. Вона ще не таких коників викине, аби й далі дурман розводити. Що таке, так би мовити, з наукового погляду 'церква? Самообман! От, скажім, Вишня в газеті пише (як це в нього?)—„Святителю отче Карле Марксе, моли бога за нас“... Ха-ха-ха!.. От встругнув!

Наташа вже нічого не казала, вона втратила ініціативу і безнадійно спостерігала, схиливши на руку голову. Одначе, Василь Григорович на цей раз не втерпів. Він схристив на столі долоні, потім одсунув шклянку, кашлянув і сказав:

— Я, товаришу Загорулько, де в чім не можу погодитись. Релігія, бачите...

Загорулько перебив його:

— Та що ви, папаша! Вам треба антирелігізуватись. Наташа промовчала.

— Бо, коли, власне, розібратись і подумати добре—що таке релігія? Дурман! І знов же таки, візьмімо, моці—порохнява. Якби їх, понімаєте, на повітря витягнути і потім фукнути на них добре—нічого б не залишилось! Перед наукою, папаша, всяка релігія засиплеться!

Наташу часом корчили кострубаті Загорулькові слова (4 кляси гімназії скінчила, а потім через бідність не можна було, зате на столі лежало „Самообразование“ і „Гімназія на дому“). Тоді Наташа намагалась переконати себе і пробачити:

— Трохим раніш вантажником був—нема нічого дивного. Зате ж...

Василь Григорович востанне ковтнув із шклянки, глибоко зідхнув і, щоб не зайти в розмові далеко, встав:

— На службу завтра, вибачайте...—він сунув свою руку в дебелу Загорулькову долоню і вийшов.

Наташа полегшено зідхнула й налила собі чаю.

— Троша, навіщо ти починаєш про релігію? Однаково ж—не переконаєш старого...

Загорулько почув, що й справді „папаша“ був зовсім отут зайвий, але він моргнув Наташі:

— Нічого, треба загітнуть папашу!

— І потім це знов—„папаша“! Я ж просила...

Але Загорулько не дав їй скінчити. Він миттю підсунув свого стільця до краю стола й, охопивши сильними руками Наташину постать, затулив поцілунком їй губи.

— Ну, ну, не гнівайся, не буду...

Наташа відповіла йому ніжним рухом губів, і на лиці їй зайнялася усмішка.

Загорулько випустив її з обіймів і спокійно промовив:

— Ляжемо, Натол..

Наташа хитнула головою до кімнати Василя Григоровича:

— Батько ж ще не спить...

— Загорулько безжурно посміхнувся й махнув рукою:

— Ат, папаша! Ну і хай не спить. Натол..

Він знову стиснув її крихкотілу постать, і Наташа безвільно одкинула на Загорульків лікоть голову і завмерла.

V

Василь Григорович увійшов до своєї кімнати, але спати не ліг. Він сів при своєму столику, де не раз штопала колись панчохи Катерина Сидорівна, і замислився. В його ушах ще розлягався грохотами упевнений Загорульків голос, і сам Загорулько, наче необмежений владар над Наташею, Василем Григоровичем і всім те-

перішнім життям, стояв уперто перед очима й глузливо посміхався—бери бога за бороду!..

Василь Григорович стискував свої думки й одганяв їх, боячись блюзнірства. Але дражливо і спокусливо якийсь унутрішній свій і не свій голос проказував йому:—І Загорулько, і всі ті розхристані, одчаяні люди, для яких немає минулого, зможуть дійти всього. Приходили німці, бездушні й тверді, як камінь, німці, їздили по місту лаковані офіцери, мигнули на місяць поляки, і що ж—прийшов розхристаний, обірваний, голодний більшовик. Він був проти всіх і всі проти нього. Але він коротко і рішуче сказав:—Негайно виконати!—І Василь Григорович і всі інші пішли служити, як і служили раніш. Чи можна ж було повірити, що буде отак завжди? Але сталось так і буде, безперечно, так само й далі. І біда в тому, що ближче й ближче він, цей незрозумілий, чудний більшовик, підлазить до Василя Григоровича, опутує життя своїми залізними тенетами. І вже не багато лишилось, коли від усього того, що було, не лишиться нічого. Вони зруйнували все й відбудовують по-своєму. Вони зневажили бога, і бог мовчить. Мовчить увесь світ, бо на версі стоїть розхристаний, непереможний більшовик. Він зможе взяти бога за бороду! Зможе... Ось плакат на телеграфі: робітник і на долоні аероплян—„лети железный соловей и миру пой освобождение“... І Василь Григорович тепер напевно знає, що він, отой більшовицький аероплян полетить і заспіває! І про планети Загорулько—не дарма: вони такі, що, відай, зв'яжуться і з планетами. Вони знищать „Морзе“ і „Юз“, і з одного лише наказу буде торохкотіти „Клопфер“ і гудіти радіо!..

Вони зможуть усе. Це справжні чорти. Вони мудрі, хитрі й непереможні, як сам сатана...

Василь Григорович зажурено схилився на стіл і до

нього уїдливо долітав з другої кімнати глухий рип канапки. Але він сидів мовчки й не ворушився.

Було вже за дванадцятю, коли Загорулько встав, пройшовся широкими кроками по кімнаті, голосно заговорив і чиркнув сірником. Він трохи ще посидів, засміявся чомусь і вийшов із дому.

Наташа тихо застелила на канапі постіль, стала на хвилину замислена коло столу, потім погасила лампу, і в кімнаті замовкло. Василь Григорович піймав ухом ледве чутний шерех Наташиної ковдри й устав. Він завів будило на восьму, поволі роздягнувся, потер пересиджені ноги й ліг спати.

Але знову не спалось. Ніч пантрувала його й ось тепер нахабно підступила до самого ліжка й не дає старому спокою. Василь Григорович натягнув на голову ковдру й підобгав до живота ноги, але й це не рятувало: все одно за ковдрою—ніч, кімната, вулиці, тьма...

Десь коло першої години, коли давно вже стихло на вулиці, повернувся додому із цирку Саша. Він одчинив двері одмичкою, і з сіней долетіла до Василя Григоровича його підстрибкувата хода й стуки коло вішалки. Саша безцеремонно грюкнув дверима й у темряві заходився шукати на столі страви. Його худенькі пальці моторно обмацали блюдця, тарілку й цукерницю, але, крім кількох грудок цукру, нічого не знайшли. Саша сердито забурчав:

— Гадость! Усе злопала... Хоч би кільце ковбаси залишила!

Наташа мовчки перевернулася на другий бік і щільніше закуталась у ковдру. Саша гриз цукор і нишпорив уже в шахві.

Наташа боязко прислухалась і обернулася до Саші:
— Що ти там робиш? То сало—батькові на сніданок.

Саша видобув шматок хліба й злісно прошепотів:

— Усе вам!.. А мені так пухни...

Він смакуючи знищив фунт хліба й решту цукру. Незабаром Василь Григорович почув його рівний, безтурботний, солодкий хрип. Василь Григорович перехристився широким хрестом, притискуючи до тіла свої кістляві пальці, і з вірою прошепотів:

— Господи! Милосердний Господи! Допоможи ж, щоб Сашу прийняли до комсомолу...

VI

Василь Григорович сидів на задньому ослоні й слухав. Він таки мусів ходити на ці безглузді лекції навісної „мови“. Щоразу лектор помічав у журналі відвідувачів і щотижня адміністратор курсів, стара мавпа, завканц Журавель, перевіряв відвідування. Мало того—Василь Григорович мусів трохи надщербити свого місячного бюджету, купивши „Украинский язык“ Синявського й читанку „Шляхом життя“. Так, у цьому була якась своя вибаглива правда: більшовик (отой колишній босий і голодний із півночі більшовик) примусив його ходити на лекції, читати українські газети й учити граматику. Років десять тому Василеві Григоровичу й не наснилось би навіть, що йому ще доведеться колись під старість учитись. І хоч би ж чого путнього, а то!.. Але шість літ тому вперше заговорили про „мову“. Сидоренко почав носити під урядовою тужуркою вишивану сорочку з стьошкою й картав Василя Григоровича:

— Добродію Гусятинський! Ви ж з діда-прадіда, можна сказати, а тут, у державній українській установі, ви все „чтокаете“ та „какаете“!

Але Василь Григорович не вважав на те: всі знають,

що Сидоренко хоч і старший, але в голові йому того...
Увлекающійся!

Проте Василь Григорович мусів розшифрувати з української на російську накази гетьманського міністерства й проглянути початкову граматику Олени Курило. Та це були дурнички. І коли сотня гетьманських сердюків, маршируючи, галасала на вулиці „Бо за ту єдину неньку Україну“...—Василь Григорович прекрасно знав, що всі доми великого міста, вся благодатна, осяяна німецьким шоломом країна, навіть саме повітря тут підспівували тоді: „Встане вільна Україна від Кавказу до Берліна“...

А потім, хіба ж можна було повірити, щоб „залізяку на пузяку“ тривало довго!

Але прийшли інші дні і заспівали інших пісень.

Більшовик по-своєму взявся до українізації: „Одержавши це, наказую вам негайно... Улаштуйте іспит... осіб, що їх буде залічено до 3-ої категорії, звільняти з посади“... Ну, і що ж Василь Григорович міг проти цього зробити? Він чув, що навіть тим, які опинились у другій категорії, стара мавпа, Журавель, розводячи безнадійно руками, відповідав завжди одне:

— Я нічого, товарищ, не могу! Поймите, что—нічого. Ви числитесь за товарищем Смолянским—явитесь в Губпрофобр к нему і он вам назначит экзамен. Купите Гладкого, Синявского и подучите. Ничего не могу больше!..

Ні, Василь Григорович волів учитись української мови й ходити регулярно на лекції, аніж числитись за головним українізаторським чекістом і оббивати пороги нар-освіти.

Василь Григорович забив собі баки голосними та приголосними й наполягав на речівники. І ось тепер він стежить за проворним, безусим парубком лектором і дивується.

Лектор деклямаційно й з мигами пояснює:

...— Речівники жіночого роду з основою на приго-
лосну мають у родовому відмінку...

Лектор хоче бути популярним і, коли вимовляє „жі-
ночого роду“, він бере на півтона вище й додає ніжно-
сти. Між іншим, лектор уніс у життя телеграфісток ба-
гато змін: Ніна Мойська шукала в словнику „любить“ і,
коли знайшла „кохати“, вона цілком погодилась із лек-
тором щодо милозвучности української мови, Слівочні-
кова справила собі нового капелюха й навіть стара діва
Власа Нікіфорівна намагалась виглядати молодшою й
цікавішою. Коли лектор прохає слухачів подати якийсь
приклад, Власа Нікіфорівна старанно ворухить губами,
кокетуючи, випинає вперед лікті й поправляє зачіску.

Але Василь Григорович уперто вліз у себе й хоче
бути непомітним. Він старанно записує лекторові заува-
ження та правила, але коли лектор підходить до нього,
він безпорадно мовчить і навіть підказки сусідів не ря-
тують його. Ні, куди там йому вивчити речівники, при-
кметники, ніякий рід і всю безглузду премудрість про-
клятої мови!..

Василь Григорович побоюється лектора й, коли зу-
стрічає його на вулиці, він намагається привітатись із
ним перший.

Лекція скінчилась. Василь Григорович глибоко зід-
хнув, зібрав книжки та зшиток і пішов учитись на
„Клопфері“.

— Ну, Василю Григоровичу, тепер — на „Клопфер“,
тарабанити? — весело сказав, навздоганяючи, старший
доглядач Балабай і підморгнув Василеві Григоровичу: —
беруть нашого брата за ребра! Учись та й учись, з лек-
ції на лекцію... Просто тобі не телеграф, а університет,
сучого сина!..

Василь Григорович сумовито відповів:—Да... і побичувався на третій поверх до „Клопфера“.

І ось перед ним на столі стоїть цей непереможний „Клопфер“, на якому ніколи не вивчиться працювати Василь Григорович, але який зіпхне з апаратної „Морзе“ й „Юза“ й зітре навіть згадку про колишнього телеграфіста, що працював був на телеграфі 32 роки.

Василь Григорович сів на стілець і почав вистукувати підоймою альфabet. Дерев'яний рупор зміцнював стуки, і вони голосними вже долітали до вухей Василя Григоровича—Тук... тук-тук-тук...

Через стіну, із комсомольського клубу, долітав гамір і сміх. Так близько, зовсім уже близько підлазило оте нове, чуже й невідоме до Василя Григоровича...

Але Василь Григорович стискує свою зів'ялу думку й напружує давно вже притупілий слух. Він хоче запам'ятати умовні стуки альфabetу, він мусить їх запам'ятати, бо інакше—буде скорочення штатів, созабез і старість глибока, забрьохана старість...

І в цей час за стіною зірвалось молоде, безбережне, завзяте й дуже:

Наш паротяг, лети вперед!
В комуні будем скоро.
Нам більше нікуди іти,
Над нами—зорі, зорі!..

Це співав Комсомол. Співав безжурно, весело й безтурботно. Певні своєї сили молоді голоси розбивали стіну й розсипалися по кімнаті, де вчився Василь Григорович, їх годі було стримати. Вони перепліталися із стуками, і „Клопфер“, замість альфabetу, вистукував іншої, він окселентував їм: Тук-тук-тук... тук... тук...

Вони рвучко летіли вперед, у ті безмежні сині далі, куди не могла сягнути думка Василя Григоровича. Вони

летіли, минаючи його,—в них своя мета й їм зовсім немає діла до подорожніх старців, що чвалають, крехтячи, до своєї могили. Але Василеві Григоровичу вони й цей їхній „Клопфер“ (він—„їхній: Василь Григорович ніколи не зрадить свого „Морзе“), вони співали йому іншої.

— Тук-тук... тук... тук...

Він не міг збагнути, чи то стукає нове життя й інші люди, що сядуть на його стільчику, чи, може, прийшла нарешті сама смерть... Василь Григорович машиново натискує підойму і рупор викрикує свої зухвалі поклики: Тук-тук... тук... тук...

Василеві Григоровичу тепер стало зовсім ясно: біда не в тому скороченні штатів, що має бути на телеграфі, ні,—іде велике скорочення штатів самого життя, і його, Василя Григоровича Гусятинського, леле, не занесуть у списки нових робітників! Так буде... А чому, пощо—хіба не все одно, коли слух не може вже відрізнити клопферових стуків і душа Василя Григоровича назавжди залишилась із „Морзе“?..

А пісня летіла вперед у нові бурі, громи, хуртовини сніги й весни. Ні, то співав не звичайний комсомол, куди хотілося Василеві Григоровичу пропихнути Сашу, щоб міг учитись! То співало зовсім інше, нове плем'я людей, для яких і пшоно двадцятих років, і фунти лаврового листу, замість пайки з борошном, і оті фронти, і всі бурхлизі страшні дні були сама тільки радість і безупинна потуга—вперед.

Василь Григорович не міг сьогодні далі вчитись. Голову тисли якісь неясні, але уперті думки, голова боліла. Він одсунув свою руку від підойми, зібрав свої книжки, надів кашкета й вийшов.

Він, не зважаючи ані на що, йшов улицями міста, і вуличний гамір не міг пробитись до Василя Григоровича,

він не порушав його настрою. Василь Григорович почував тільки одне: було жаль. Було жаль і „Морзе“, що його доведеться незабаром покинути, і всього мотлоху отих вічних буднів свого життя, і самого себе, і всіх тих, що одійдуть від апарату—жаль... Хотілось сісти на тротуар і помаленьку, щоб ніхто не чув, заплакати. Але Василь Григорович ішов собі далі: він спочине й зідхне не тут, серед натовпу чужих людей,—Василь Григорович простує на кладовище до могили Катерини Сидорівни. Зима цього року глузувала з Василя Григоровича: тепер, коли в нього було трохи дров і не треба було вже ламати свої й чужі паркани або вирушати за місто в ліс, вона, сміючись, скувала тоненькою крижаною плівкою калюжі й злегка напудрила намороззю галузки дерев. Дерева ніяково й соромливо коливали голими раменами, і січень скидався на поганенький дешевий фарс. Але Василеві Григоровичу було не до нього. Хтось, кому це робити належить (може той самий, що в шкуратяній ту-журці), заводив дні, пильнував за ними, і вони ліньки, млявою, одноманітною чередою проходили повз Василя Григоровича й зникали в непам'ять — середа, четвер, п'ятниця...

Ось, нарешті, висунулась з-за дерев кладовищенська церква, брама з похилим хрестом, сумні, урочисті тополі, погорблені хрести — білі, чорні, сірі... І розпливлась по надгорбках і мерзлій, зморщеній землі стареча жура Василя Григоровича.

Кладовище...

Тихо й спокійно тут. Василь Григорович пройшов алеєю й звернув під гору, до знайомої могили.

Хреста вже не було на ній: хтось, певно, взяв його на паливо, сама могилка обсипалась, увіходила в землю, і ніщо тепер не могло сказати Василеві Григоровичу,

що тут лежала його Катерина Сидорівна, з якою про-
чвалав він 27 років свого життя. Сухе зібгане листя і
поникла від морозу трава боязко притулились до могили—
ото й усе.

Василь Григорович став і низько схилив голову.
Йому хотілось поскаржитись, сказати Катерині Сидо-
рівні, що йому тяжко живеться, і як жити далі і що ро-
бити з Наташею й Сашею, він зовсім не знає. Ска-
зати, що нема в нього чистої білизни, і ніхто більше не
варить йому улюбленої конфітури з полуниць і ніколи
не зварить... Хотілось удвох пригадати те все, що було
й що тепер навіки уже, навіки щезло...

Василь Григорович глибоко зідхнув і, наче навмисно,
з усієї його молодости, від зів'ялих пелюстків парубоць-
ких літ йому спав на думку тільки коротенький уривок
віршу:

„Спи спокійно, моя дорога,
Только в смерти желанный покой“...

Десь неподалеку свиснув маневровий паротяг, крізь
галузки дерев майоріли кам'яниці міста й пропадали у
синій вечірній мряці, а тут було тихо й затишно. Ясен
звів безпорадно до неба голе гілля, наче молився за
душі небіжчиків, а німий похилий хрест ніби казав про
марність людських сподіванок, праці і боротьби, і навіть
вітер не долітав сюди: зупинявся коло брами.

Василь Григорович спустився навколішки і тихо при-
сів коло могили. В цей куток кладовища не заглядав
ніхто, і постать Василя Григоровича, наче тінь остан-
нього покійника, фантастично зливалась із кладовищен-
ським сумом, тишею й самотністю...

Він пішов додому тільки тоді, коли на хрести й де-
рева повисла густа вечірня сутінь і на кладовищенській
церкві задзвонили до вечерні.

Цього вечора Саша прибіг додому з людським черепом. Вдень він прибився до якоїсь екскурсії оглядати клініку. Клінічний спокій, високі білі стелі, чиста підлога і безліч усяких кістяків, пляшок та слоїків із заспиртованими маленькими, наче ляльки, людьми вразили Сашу. Спочатку він бережно оглядав столи й шахви, а потім орієнтувався й, коли екскурсанти почвали кудись уперед, Саша моторно зірвав череп із ланцюжка й сховав за пазуху. Хотілося притягти додому цілого кістяка, але його не пронесеш: сторож у дверях. Саша про очі обдивився ще якісь малюнки й щасливо випорснув на вулицю.

Небо важчало густими олив'яними хмарами, із завулків, рогів і сутичок вилазив вечір. Дома нікого не було, і Саші кортіло використати це. Він уважно оглядав черепові дірки, помацав зуби й луснув пальцем по кістяному лобі.

Сашині думки, мов люстеркові бліки, стрибали коло одного—що робити з черепом? Його можна було покласти Наташці під ковдру, можна приробити до щелеп мотузки, й череп буде клацати зубами, можна...—Саша свиснув і вистрибом кинувся до Наташиних шухлядок шукати мотузів.

Саша забув навіть скинути з себе пальто та шапку. Він гарячково заходився в'язати до щелеп мотузки, втикати в черепові дірочки сірники, вишукав десь пружинку і приладнав її до кости. Його праця якийсь час не давала жадних наслідків: пов'язаний і поштриканий череп уперто не хотів виконувати Сашину волю, але Саша з подвійною енергією, сопучи, брався до роботи знову, старанно вимірював, розв'язував і знову в'язав.

Уже зовсім стемніло, коли Саша випростав зігнуту спину й щасливий оглянув свій винахід. Досить сіпонути

позаду мотузка—й череп слухняно одкриває вишкірену страшну пащу й потім глухо, погрозово стукає мертвими зубами. Саша вийшов на середину кімнати, легко зідхнув і раптом почув голод і ломоту в спині. Він кинув на канапку пальто і жваво метнувся в сінці ставити самовар.

Коли самовар зашипів і витягнув свою першу мінорну ноту, Копачиха виявила в своїй кімнаті кволі ознаки свого життя.

Почулося брязкотіння ложечкою, дзвін шклянки й тихі пантофельні кроки по кімнаті. За десять хвилин Копачиха прийде брати воду. Саші раптом блиснув геніяльний план.

— Треба підпушить Копачиху!

Саша видобув із шафи недогарок свічки, запалив його тремтячими похапливими руками і вставив у ліхтар, що його був носив на страсті до церкви. Потім обгорнув ліхтар червоним папером, позавішував ковдрою та пальтом вікна і вніс самовар. Він подумав трохи, поклав перед ліхтарем череп і накрив їх обох цупкою хусткою. Хату оповила непроглядна, густа тьма.

Тоненьке самоварне шипіння ще порушувало трохи ілюзію, нагадуючи про життя й світ.

Саша накрив самовар накришкою, поставив його за шахву, і в хаті завмерло, мов опустилось у могилу.

В сінцях зашаруділа Копачиха. Саша присів на карачки і взяв мотуза. Копачиха не знайшла в сінцях самовара й одчинила ціпком двері:

— А где же шамовар?..

В кімнаті було тихо. Копачиха знову зашамкала і увійшла в середину.

— Шаша! Наташа!.. Где же вы?..

Саша повільно потягнув до себе хустку й засіпав

мотуза. В кімнату зловіще глянула червона заграва, і череп, мов посланець самого пекла, осатаніло закладав зубами.

Копачиха зойкнула і випустила чайника.

Череп замовк, і хижа тиша зо всіх боків обступила Копачиху. Вона трохи опам'яталась і, занісши ціпка, ступила вперед. Череп недобре дивився їй у вічі. Копачишині губи самі зашепотіли:—Швят, швят, швят...—і вона підсунулась ще, але тільки но хотіла тикнути черепа ціпком, як знову піднялася щелепа, і череп потворно посміхнувся. Копачиха запищала і щосили гахнула ціпком по ліхтарю. Дзенькнуло скло, покотився череп, мигнула свічка й згасла. Саша з диким вереском вистрибнув із-під столу й схопив Копачиху за ногу. Копачиха зашелестіла шлейфом старомодної сукні і безмовно поточилась на підлогу.

В дверях нетерпляче стукнула Наташа. Саша побіг одчинити, й коли Наташа запалила лампу, перед нею розляглася незвичайна картина: на підлозі лежала жовта, мізерна Копачиха й ледве дихала, трохи далі—ціпок, черепки й уламки черепа. Саша винувато чухав потилицю:

— Перелякалась дура...

Наташа бризкала на Копачиху водою, розтирала їй чимось скроні й, нарешті, Копачиха таки очутилась. Але встати вже не могла: їй одняло праву руку й ногу. Саша накинув кожушка, схопив під пахву шапку й вибіг із хати, щоб забутись. Наташа гукала когось на допомогу, лаяла і проклинала Сашку, благала Копачиху підвестись і на силу дотягла її до канапки.

Копачиха не скаржилась. Важко зідхаючи, вона тупо дивилась перед себе своїми висохлими очима й мовчала. Наташа зовсім не знала, що робити.

Через одкриті двері безшумно ступив Василь Гри-

горович і обережно увійшов до кімнати. Наташа уривчасто, хвилюючись, переказала йому подію, лаяла Сашу, казала, що треба ж, нарешті, звернути на цього бандита якусь увагу, й заявила, що дома вона не може більше жити.

Василь Григорович сидів на краю стільчика, не знімаючи пальта, наче не до своєї хати він прийшов, і мовчки, понуро слухав. Коли Наташа трохи заспокоїлась, Василь Григорович устав і до себе сказав:

— Ні, треба неодмінно попросити Загорулька, щоб допоміг—Сашу в комсомол... — а потім співчутливо і трохи ніяково, ніби винувато, проказав до Наташі:

— Це правда, правда, так не можна, розуміється. Хлопець не вчиться, і що з нього буде... Треба якихось заходів...

VIII

Як і всі інші, попередні дні прийшов, нарешті, і цей день. Там, за дубовими дверима кабінету завідувача, де було накурено й людно, обмірковували штати, говорили, сперечались і записували.

І як це дивно збіглося! Не хто інший, а сам Василь Григорович учора одержав на своєму „Морзе“ коротеньку телеграму: „Переведіть скорочення штатів двадцять відсотків“... Але тепер це навіть не вразило і не зворушило: Василь Григорович старанно і охайно записав у книгу вхідних цього ордера на свою власну смерть... Записав, перепочив хвилинку і знову заходився працювати. Він бережно накручував бинду, тендітно постукував підоймою і милувався з розміреної, чіткої праці свого „Морзе“.

Василь Григорович увійшов увесь у свою роботу, він не помічав нічого й нікого так, наче дитиною колись будував із піску хату.

І коли прийшла зміна, Василеві Григоровичу вперше за всі роки не захотілось покинути апарата і йти додому спочивати. Хотілося ще стукати підоймою, записувати телеграми далі й далі, щоб напрацюватись на все життя, на созабез і старість... Але телеграфіст із нової зміни перебив:

— Охота—морочитись! Все одно завтра скорочення... Кидайте...

Василь Григорович раптом розшифрував всією душею зміст телеграми про скорочення і зів'яв.—Справді, навіщо працювати, коли завтра за прізвищем Гусятинський з'явиться чорна чорнильна крапка і перетнеться назавжди те, що тягнулося 32 роки! Не треба більше...

Василь Григорович глянув ще раз своїми вогкими очима на „Морзе“, світлу, простору „апаратну“ й вийшов.

А сьогодні Василь Григорович знову прийшов на телеграф.

Правда, він надаремно тиняється тут: наслідки скорочення буде відомо лиш завтра, а сьогодні його зміна має спочивати.

Однак якийсь внутрішній неспокій, від якого холоднішало на серці й тиснуло в животі, прибив його зрання до знайомого коритару,—високих стін і великих вікон.

„Апаратна“ сьогодні вилюдніла. Гуртками розійшлись по коритару телеграфістки й пошепки перемовлялись, наче за кабінетними дверима завідувача, де засідала комісія, вмирала безнадійно-хвора людина.

Василь Григорович навшпиньки пройшов повз кабінет, похлоливо, наче сподівався відтіля вдару, зиркнув на двері і приєднався до гурту.

Жінки нервувались, чоловіки стояли серйозні й похмурі. Хтось передавав якусь новину, прийшов старший і гукнув чергових до апаратів, нарешті, засідання перервалось.

З кабінету вийшли зморені від тютюну й сидіння люди, і коритар трепетно-допитливими очима повернувся до їхніх вимучених облич і завмер.

Тільки один Рябошеїн вийшов, як і завжди, спокійний та урівноважений. Рівним голосом він звернувся до телеграфістів:

— Товариші, ви надаремно чекаєте. Списки скорочених буде вивішено завтра.

Телеграфісти, одначе, постояли ще кілька хвилин, наче сподівались іще чогось, а потім незадоволені поволі почали розходитись.

Василь Григорович зайшов до бухгалтерії і одержав свої сорок карбованців за останній місяць. Він пильно перелічив гроші і сховав кудись в середину за гімнастюрку. Потім оглянувся ще по коритару і пішов.

Січевий день безсніжної зими, поспішаючи, пакував свої вбогі лаштунки, і на вулиці темнішало. Василь Григорович флегматично човгав додому. Йому хотілось тепер тільки одного: лягти і заснути, спати довго, спокійно, щоб ніхто не турбував його і нічого не снилось. Але Василя Григоровича навздогнав Балабай.

— Куди, Василю Григоровичу, прямуємо?

Василь Григорович болісно посміхнувся:

— Та куди ж мені більше—додому...

Балабай зрозумів: куди ж більше йти, як скорочують, і він співчутливо хитнув головою:

— Да, крутять нашим братом, крутять і не питають! Ой, надоїло, ой, надоїло ж!..

Жовтуваті Балабаєві вуса сердито смикнулись на голене підборіддя, але враз жваво випнулись угору:

— Пивця б випити, Василю Григоровичу?

Василь Григорович не чув; розсіяним поглядом він дивився в осяяну електрикою перспективу широкої вулиці. З обох боків уже світилися пишні вітрини крамниць, паштетних і пивниць. Тендітне світло кольорових лампочок розливалось по дорогих оксамитах, шовках, перкалю, модних пальтах і вабило перехожого від зборів, біганини й кампаній до комфортабельного, ажурного життя. Василь Григорович тужно глянув на гладкі ковбаси, пляшки вина й кучу оселедців, що ладні були кожної хвилини стати до послуг грошовитому, і зідхнув:

— Як усе-ж-таки одмінилось життя...

На мерзлий тротуар із пивниць долітали розбитими скалками сміхи скрипки й непівське хрипіння контрабасу. Чхати освітленим вікнам і жижкій музиці на скорочення штатів, доповіді, виробничі пляни і все те, що обмірковують і висиджують за дверима кабінетів, комосередків і клубів! Музика грає, вилискують ковбаси і звабно розсівся торт—на сьогодні. Сьогодні є вільний торг, базар, театр, казино, а завтра—байдуже!..

Балабай, підпустивши у голос тепла й щирости, сказав удруге:

— Дак, ходім, Вася? Чорт його бери все! Випиймо...

Василь Григорович блимнув здивованими очима і не зрозумів. З того часу, як бахнула революція, він не розкидав безоглядно грішми. Василь Григорович, навіть, не припускав думки зайти до пивниці. Але Балабай уже одчинив до пивниці двері й штовхав його під лікоть.

— Та ну там! Випиймо! Пивце, Вася, це, брат, така штука...

Василь Григорович раптом подумав:—А й правда—завтра буде вивішений список скорочених із штатів, буде поплутаний чергами созабез. Все одно...—і погодився.

— Та що ж, зайдім, мабуть, Гаврило Митрофановичу...

ІХ

Вони переступили поріг відомої пивниці „Костік“. Балабай, як свій чоловік, пройшов по залі, заторохкотів стільцями й вибрав затишного кутка під штучною пальмою.

Василь Григорович глянув на якусь поганеньку жовтувату картину, несміливо підсунув собі стільця і, підобгавши шинельні поли, вмоствився. Підбіг офіціант Гришка. На вузенькому Гришчиному лобі, розтягнутих чорними поворозками бровах і чубику канарейкою—вічне запитання:

— Окремий кабінет і дівчинку накажете?

І коли відвідувач замовляє саме це, Гришка солоденько посміхається (мовляв—розуміється!), хвисне на радощах серветкою і йде мерщій завішувати в кабінеті вікна.

Гриша знає Балабаєву вдачу.

— Сонька теперя свободная, на кухне биточки поджаривает...

Балабай статечно гикнув і, мотнувши дебелою шиєю критично оглянув Василя Григоровича. Він деяку хвилину мовчки вагався щодо його нахилів і не давав Гришці відповіді. Гришка закинув за плече серветку і по-панібратському вперся руками в стіл.

— Можна і Маньку, вона в „Барі“ сидить...

Але Балабай поважно спустив на стіл долоню і сказав:

— Ні,—потім узяв Гришку за лікоть і пергнувся до його грудей:—П'ять пляшечок пива і „горкої“ дві.

За хвилину Гришка поставив пиво, два бокали „горкої“ і про очі порожній сифон (на випадок міліція або щось таке: то зельтерська в бокалах, а не спиртові трунки).

Балабай звиклою рукою налив у склянки пива і зараз же спорожнив, потім утер носа і закусив солоним бубличком.

— Тяжке, брат, життя наше, Вася...

Василь Григорович випив дрібними ковтками свою склянку і поклав на коліна руки. Було ніби соромно: Сашу треба вчити й Наташі—пальто, а він гроші на пиво...

— Дехто й уміє улаштуватись, Вася,—продовжував далі, пирхаючи від пива, Балабай:—От, скажім, Бондаренко: женився вдруге, жінка, знаєш, з формами (Балабай солоденько підморгнув), помешкання в нього—нічого собі, корова, молоко своє...

Василь Григорович тоскно слухав музику. Вона грала щось тужливе й сентиментально-безнадійне. Коло прилавка сидів власник пивної Бляхер і визначав з фізіономій, кому із нових гостей треба окремого кабінета тощо. Бляхер—людина практики й комерції. Це в нього ніби як мистецтво для мистецтва. Він до титли знає обов'язкові постанови Губвиконкому, артикули Кримінального кодексу й відчуває неп. Одне тільки заваджає Бляхерові—ніс. Він завжди сопе, свистить, випинає з широких ніздрів чорні волосинки, а повітря не пропускає: там поліпи. Через це Бляхер дихає відкритим ротом з маленькими, англійськими вусиками і, щоб забутись, запихає туди товщелезну цигарку з найкращого тютюну.

В дверях задзвеніли остроги, й увійшло кілька військових.

Бляхер гукнув на мигах Гришку.

— Скажи Ворковичу, хай „матроського“ грає—воєнні.

Подавати військовим пішов сам Бляхер. Його короткі, товсті й криві, як гілляки, ноги однесли незграбний, розляпаний тулуб до стола і назад. Перша скрипка слух-

няно одрізала скибочку „матроського“, а за нею зір-
вався контрабас, і вдарило піяніно. Уривчасті звуки ніч-
ними метеликами пурхали по залі, по окремих кабінетах
с кажанами мчали назад, у минуле, в колишні загородні
ресторації, шантани й кабаре. Перша скрипка (Ворко-
вич) то вигиналась в'юном, то присідала, наче хотіла ко-
гось підсадити, то випростувалась стрілкою і ладна була
розірватись. На спітнілому, чепурному з бездоганним
проділем обличчі Ворковича—спогади і жаль: хіба отакій
шантрапі він грав колись у „Венеції“! Хіба оті повії з
залатаними панчохами—шансонетки!..

Ні, Воркович хоче оригіналу, а не дешевенької, Бля-
херової імітації...

Поміж столами ходив флегматичний офіціант гру-
зин. Він зовсім не по-грузинському лисий, на смаглому
лиці його сидять два посріблені вуса, і пара чорних очей
чомусь не метушиться тепер, не хвилюється і не запа-
люється. Синя толстовка і штани в чоботях одгонять
першою фазою НЕП'у і не пасують до Бляхерового ко-
мірця й гостроносих черевиків. Проте Бляхер мириться
з грузином: він може іноді стати в пригоді, як фізична сила.

Василь Григорович обдивився Бляхера, Гришку, Вор-
ковича і подумав: отже розмістились люди, кожний якось
живе... І знову густою осінньою мрякою оповила безви-
хідна туга. Чому ж він не може зачепитись, чому завтра
він буде поза штатом і, замість роботи, посади, справ,
буде слизький брук і сіра перспектива міської вулиці?

Василь Григорович спустив голову на розчепірену
долоню і схилився до Балабая.

— Ну, скажи мені, Гаврило Митрофановичу, і що
воно все значить? От мучили нас із тою українською
мовою, потім „Клопфера“ завели, тепер скорочують...
Для чого воно? Не розумію...

Балабай многозначно моргнув своїми густими чорними бровами і підняв пальця вгору:

— Е-е... Тут, Вася, махінація, система, брат, ціла!

Балабай тріснув задоволено пальцями, як знавець великої таємниці, і підсунувся до Василя Григоровича. Василь Григорович підпер голову ще й другою рукою і знову запитав:

— От, хоч би взяти українізацію: вони ж більшовики. Сказати б Петлюра, гетьман—я понимаю; а тепер вони туди ж гнуть...

Василь Григорович уставився тьмяними очима в зморщене Балабанове чоло і ждав відповіді: Балабай узяв його за рукав і таємниче почав:

— Кажеш, Василю Григоровичу,—вони українізацію заводять? Да, да, заводять... А ти помітив, що всі жида вчать тепер українську мову? Ти думаєш,—це воно так собі, спроста? Василь Григорович запитуючи дивився на Балабая. Балабай сіпонувся і схристив на столі свої живі долоні.

— Харашо. А тепер ти ж знаєш, Вася, церкви теж українізують? Автокефальна... Найкращі церкви їм скрізь повіддавали. Це ти помітив? Ти чув, як там служать?..

Балабай шепотів п'яним віддихом над самим лицем Василя Григоровича. Василь Григорович кашлянув, прихилився до столу і обережно подивився довкола. Поблизу сидів якийсь флегматичний дядя в картузі з ремінцем і охайно, щоб не пролити, дудлив пиво, далі — військові, чиєсь черево і при окремому столі ліворуч — засмоктані, нафарбовані повії.

Черево поралось коло тарілки з раками, повії блукали оспалими очима по залі й терпляче чекали попиту.

Десь у окремих кабінетах лоскотали жінку, і відтіля долітали сміхи й вереск. Василь Григорович ще раз

оглянув дядю в картузі і, заспокоївшись, повернувся до Балабая:

— Ну да, це воно, розуміється, правда все, тільки я, Гаврило Митрофановичу, не розумію...

Балабай задоволено мотнув рукою.

— Помітив же, Вася? Та воно одразу видать, як приглянутись добре!

Балабай підсунув стільця й урочисто сказав:

— Ну, так ось що. Це все—одна лавочка! Понімаєш. Масонство. О!

Василь Григорович опустил руки й здивовано одкрив рота:

— Цебто як?

— А отак: і комуністи, і жиди, і автокефальна — це все організація. Да, да. Союз такий. По всьому світу своїх сищиків держать. А в Парижі так їхній Головний Штаб. Там і протокол Сіонських мудреців написано. Чув про них? Інтернаціонал у Москві—то тільки так, про око, щоб з пантелику збити.

Василь Григорович ще дужче здивувався:

— І як же їх поліція—не того?..

— Не може, брат, покищо: в масках на зібрання ходять. У них, Вася, все потай, шито-крито. От, скажім, якийсь із їхніх працює в Іспанії,—то він тільки Іспанію і зна, а хто сидить у Головному Штабі — про це йому начальник ні телень. Організація, Вася!

Василь Григорович замислено проказав:

— Он, воно як!..

А Балабай захоплено казав далі:

— Це, Вася, хитро все улаштовано! Ну тільки дехто вже розкусив. От, візьмімо, — п'ятикутна зоря. Ти думаєш, воно так собі, герб аби? А це, Вася, самий що ні є масонський знак: усі п'ять частин світу загарбати. О! Бач,

куди воно гне! А автокефалісти так ті ще й із римським папою зв'язок держать, щоб у католицтво значить. А ти ж знаєш, що римського папу євреї підкупили, аби їхніх у Польщі не чіпали... Отака, брат, штука!

Музика витинала „Карапета“. Ворковичу замало пива, він хоче знову, як колись,—шампанського і під шовками лякірки, а далі голі ноги і все життя—як первоклясний публічний дім.

І скрипка в'юниться в тонких Ворковичевих руках, як зухвала, досвідчена шансонетка і—ех!..

Карапет ты бедный,
Отчего ты бледный...

...Бледный, бедный... Ех, життя—копійка! Пий, лась, трись, дай!..

Василь Григорович був приголомшений. Над ним наче висіла величезна, як саме небо, таємна всесвітня змова і ладна була кожної хвилини гуркнути на землю й разом з Василем Григоровичем знищити весь дотеперішній устрій. Хотілось не вірити Балабаєві, але Балабай, усім відомо, — чоловік статечний, релігійний і сім'янин, Він перший дізнався, що заведуть на телеграфі „Клопфера“ і які вимоги на іспиті з української мови. Балабай дарма не скаже. Та й потім, як це раніш сам не збагнув—українські попи всі поголені і архієрей жінку має, та й хіба ж вони самі в церкві не кажуть:—„рівність, братерство“!.. Ну зовсім, як комунізм, тільки ще криються чогось!..

Воркович заплющив надхненно очі, і його смичок, передчуваючи кінець, навіжено застрибав на скрипці й розсипав по залі безліч очманілих карапетів. Офіціант-грузин розстебнув на толстовці коміра й затягнувся цигаркою. Він любить слухати „Карапета“, йому пригадується тоді Кавказ, Александровський сад і Тифліс.

Василь Григорович блимнув каламутними очима по залі, гикнув і чи від музики, чи від пива та „горкої“ стало ніби легше. Справді, життя—копійка, навіть просто ніпочому. От прийшов би хтось і розчавив. І дарма! Хай... Бо куди його там жити далі, як отаке одкривається!..

— Да, Вася, життя наше, що не кажи, тяжке, брат. Підкручують, стерви...

Балабай привільно роздув щоки й випустив фонтаном повітря, потім глянув на порожні шклянки і гаркнув до прилавку:

— Гриша-а! Ще одну... Пиймо, Вася! Чорт його бери все!..

Василь Григорович за одним разом випив аж півшклянки „горкої“: як отаке на світі, пішло — тільки хіба пити... Але глянув на грузина і враз чомусь із гірким сумом подумав:

— Краще, тату, що ви вмерли до Сіонських мудреців і автокефальної...

Балабаєві почало муляти:

— Та що вони, справді, все ка-зна-якої грають!

Він почухав під пахвою, одкинувся на спинку стільця й крикнув до музик:

— Ану пожалуйте—„Малороссийское попури“!—потім зараз же почав підспівувати „В кінці греблі“.

Воркович утер з чола піт, випив коло прилавка зельтерської і знову повернувся до скрипки. Поправивши краватку, він ловко взяв смичка, і рідна, знайома з далеких вербівських літ мелодія донеслась до Василя Григоровича. Воркович мобілізував усі свої здібності, і скрипка ридала, тужила, ламала з нестями руки, одбивала гопака і знову ридала... З туману забуття, через довгі телеграфні роки, перед Василем Григоровичем уставав його власний, загублений рай, далека, барвиста запашна Вер-

бівка і молоді роки під батьківським дахом попівського дому.

Ні, то не абиякі верби стоять „в кінці греблі“, то вербівські верби—рясні, похилі й сумні... То не звичайна дівчина „ждала, ждала козаченька“... То чорноока, засмалена Марина чекає поповича за селом коло вітряка... А той же попович—сам Василь Григорович! Сам... Хто він?.. —„Гей, не дивуйте, добрії люди, що на Вкраїні повстало“...—Українець? А справді?.. Ні, ні, то могло б бути тільки там, під вербівськими вербами, що нагадували гетьманщину й козаків... А тут немає. „Переписувач, дописувач, з огляду“—то не Україна. І потім—українізація... Це—від Сіонських мудреців і штабу! Ні, він не буде тут! Та його й немає тепер, то зовсім інше—„товариш Гусятинський“ і скорочення штатів.

Балабай, як опудало, розвалився на стільці й виводив криласною октавою:—Під Сорокою множество ляхів пропало...

Музика перестрибнула на веселе й Балабаєві замайнулось викидати штуки. Він схопив ніж, блиснув під світлом своїм червоним, з темними краплинками, як полуниця, носом і почав вистукувати держальцем по столу:

— Тук-тук-тук... тук... Товаришу Гусятинський! Приймайте „Клопфером“: Київ, Київ, на дільниці Бровари—Ніжен зіпсовано проводи, вишліть доглядача... Київ, Жмеринка не відповідає... На дільниці Брянськ... Тут-тук-тук...

Розмірені стуки живими одскакували від стола й долітали до самого серця Василя Григоровича. Василь Григорович широко одкрив очі й уставився в Балабаєву руку.

— ...Київ, Київ... Приймайте спішну... Козятин... Наказую вам... тук-тук... тук...

Василь Григорович дригнув, і раптом запалило мозок:

— „Клопфер“?!.. Ага, це він—„Клопфер“!

Василь Григорович подався наперед і стягнув до одної напруженої нитки свої розвіяні думки. І враз стало ясно, аж посміхнувся: це „Клопфер“ винний у всьому, це через нього Василя Григоровича—в чергу на созабез. „Клопфер“ отруїв йому останні дні і не дає спокійно, похристиянському вмерти... Василь Григорович, встаючи, хрипко крикнув:

— Хоче, щоб я на ньому стукав? А я не можу, не можу. Я—на „Морзе“. Мені іншого не треба... Хіба я що таке? Гаврило Митрофановичу, хто я такий?!

Василь Григорович сперся тремтячими руками об стіл і схвильовано дивився на Балабая. Балабай задиркувато підморгнув бровою і вистукав:

— Товариш Гусятинський не знає української мови, не вміє на „Клопфері“...

Воркович зідхнув і погордливо випростався. Він наостаннє хотів вразити слухачів, зачепити їх за саму їхню пивну душу, і тому його смичок мигнув у повітрі й урочисто розлив тріумфальні ноти малоросійської ідеології: „Де згода в сімействі, там мир і тишина“...

Балабай наодмах сьорбнув із шклянки пива й, наче пружиною, притьмом закинув ногу за ніжку стільця.

— А от скажи, Василю Григоровичу, як по батьков Маркса?

Василь Григорович непорозуміло лупав на Балабая очима.

— Не знаєш? Скоротити, скоротити Гусятинського!..

Василь Григорович глухим голосом перепитав:

— Мене скоротити?..

Але Балабай перекрутився на стільці до музик і, диригуючи руками, вже гремів густим басом:

— І бог благо-ословля-а-є, добро їм по-о-о-сила-а-є, і з ними ві-ік живе-е...

Василь Григорович припинив дихати і благаючи дивився на Балабая. Зненацька на його лице впала тінь, губи заворушились, повіки залопотіли, він схлипнув—і з гуркотом гупнув на стіл... Його безвладні, як намотане ганчір'я, руки впали до Балабая на край столу, а голова вткнулась у порожню тарілку й дрібно затремтіла в плачу. На підлозі дзеленчав битий посуд і котились пляшки. Балабай вирячив здивовані очі й роззявив від несподіванки рота. З-за прилавка поспішно вилазив Бляхер і переполоханий Воркович на півноті одірвав смичка. Балабай опам'ятався і пробував було розважити:

— Вася!.. А, Вася! Кинь. Випиймо. Я за посуд заплачу...

Але Василь Григорович не чув. Його тіло, мов від ударів батога, раз-по-раз конвульсивно здригувало, з грудей виривались розпачливі надірвані стогони, і під головою, як старий електричний дзвінок, стукотіла тарілка.

Коло їхнього столика почали сходитись відвідувачі, стояв здивований Бляхер, із окремих кабінетів прибіг спантелечиний Гришка, і тільки один грузин у толстовці спокійно сидів коло прилавка й докурював цигарку.

До Василя Григоровича нахилилась якась повія у брунатовому кімоно й ніжно шепотіла:

— Голубчик, детка, не нада, не нада...

Балабай смикав його за рукав, підносив шклянку пива, але Василь Григорович не втихомирювався. Бляхер почав серйозно побоюватись за скандал, він крехтячи позбирав на підлозі розбитий посуд і підійшов до грузина.

— Дай йому цитрини на кухні. Та дивись, щоб виригався раніш добре.

Балабай губив усяку надію заспокоїти Василя Григоровича.

Він уже стояв над ним і широко термосив за плечі, боки, руки:

— Вася! та облиш... Чи варто ж воно так!.. Чуєш?..

Нараз Василь Григорович замовк і підвів голову. На щоці розлазились цюрками сльози, і до вуса прилипла тараняча кістка. Знітившись, маленький, він обернувся до Балабая, глянув йому в вічі і з болем вирвав із самої душі:

— Гаврило Митрофановичу! Тридцять два ж роки! Тридцять два!..

Балабай радісно простягнув до нього руки, хотів щось сказати, але Василь Григорович зірвався з стільця й широкими, поспішними кроками вийшов без кашкета на вулицю.

Балабай метнувся було його наздоганяти, але на дорозі йому став грузин:

— Спочатку платити, громадянин, а потім пожаліть себе...

Балабай розгорнув гаманець і з досадою одраховував гроші. До нього підскочив Гришка і чемно подав кашкета, що забув Василь Григорович.

— Не извольте беспокоиться!

Х

Вітер навздогнав Василя Григоровича на розі вулиці й закрутився коло афішної тумби. Він гойдонув лихтар, під яким скулився з непокритою головою Василь Григорович, одірвав шматок афіші і подався кудись за візником.

Василь Григорович тісно пригорнувся гарячою щокою до холодного чавунного стовпа і голубливо перебирав пальцями його невибагливі везерунки. Металевий холод цілоче прохолоджував його і заспокоював. Василь

Григорович відчув тут своє місце і далі йти нікуди й нема чого. Додому?—Саші немає: він, певно, пішов подивитись, як грають у рулетку, а Наташа... Василь Григорович зідхнув і опустив повіки—Наташа знову вагітна, полохлива й нервова. Вдома знову може сидить Загорулько, і Василь Григорович удруге через двері почує, як він радитиме Наташі зробити аборт. Ні, Василеві Григоровичу абсолютно немає куди йти. Зривався легкий сніжок і, вагаючись куди йому впасти, звільна осідав на пішоходи, брук, золотий калач коло вивіски і молодий стовбур каштана. Ліхтарі розігнались вздовж улиці й зникли за поворотом. Брудне, як розмазане чорнило, небо щільно оповило наметом місто і одсвічувало над центром блідою загравою.

Праворуч, коло входу до кіна снували парами й поодинці безжурні веселі люди, вони радіють, що падає сніг, вони хочуть справжньої зими, їм треба снігу для майбутнього врожаю, для полювання, для санок, для тихого зимового вечора, коли, обійнявши милу, так гарно глянути через вікно теплої кімнати на обліплені, сумирні, пухкі дерева. Залиті світлом мальовані плякати, роздираючись, закликали людей подивитись новий фільм. Заторохкотів по каміннях візник і повернув за ріг. Він теж радіє. Його ребраста шкапина завтра буде волочити санки, і сьогодні ввечері він питиме в кума самогон-первак їстиме кумасеві пундики. Через це він не куняє, і його цигарка затишно пахтить у пільмі, наче лампадка перед веділею.

Але Василеві Григоровичу все те—байдуже. Його стремління й бажання через пусте життя жовкли й опадали, як дерево восени, і тепер йому нічого більше не треба. Йому гарно під ліхтарем, де ніхто не питає його, не вимагає анкет і нічого від нього не хоче. От тільки б з ногами

якось—вони здаються йому безсилями, наче з них витекла кров, і, як тоненькі стеблинки, згинаються під шинелею. Треба спуститись і присісти трохи. Тоді буде спокій, тоді буде все гаразд, і Василь Григорович позбавиться, на-решті, останнього бажання...

Він одняв від стовпа руки й обернувся, щоб добре уместитись йому, але раптом помітив мало не поруч себе Балабая. Мов паротяг, він летів по тротуару, громихаючи важкими чобітьми, і пирхав. Його розстебнуте пальто, наче Балабаїв подвійник, учепилось йому в плечі й мчало назирці. Василь Григорович прожогом скочив за ліхтар і, затаївши дихання, присів. Балабай, розмахуючи старим, телеграфним кашкетом у руці, пролетів, не помітивши, повз нього далі. Василь Григорович обережно, щоб бути непомітним, перейшов на другий бік ліхтаря і пильно стежив за Балабаєвою постаттю. Балабай перебіг через вулицю, шугнув очима вздовж і впоперек і, не знайшовши Василя Григоровича, сердито вилаявся і повагом уже пішов нагору.

Василь Григорович хотів було знову уместитися, але коло стовпа вже зупинився якийсь цікавий, посередині вулиці, плутаючись у довгій шинелі, йшов на стійку вартовий міліціонер. Василь Григорович обережно глянув на цікаву, здивовану кепку і почимчикував на другий бік. Не припиняючи ходи, він помаленьку оглянувся і, коли переконався, що більше вже за ним ніхто не стежить, пішов навпростець. І ось знову перед ним, вибиваючи ногами один спільний, рішучий крок, струнко виступив комсомол. Не вважаючи на сніг і вітер, вони йшли з розстебнутими тужурками й розхристаними сорочками. Їхнє молоде тіло хотіло руху, розмаху й змагань. І тому вся колона була як переплетений моток живої сили на молодих і пружних м'язах. Порівнявшись з Василем

Григоровичем, вони гучно крикнули:—Раз! два! три!—і зразу ж заспівали. Вони не почували після денної праці втоми, і їхні голоси розсипались по вулиці очайдушно, зухвало й розмашно.

Василь Григорович глибоко всунув у піднятий комір свою непокриту голову і поспішив проминути комсомол. Він знав, що вони йдуть у клуб готуватись до якогось революційного свята. Вони теж радісні й веселі. Перед ними—їхнє нове життя, перед ними праця і свята.

Василь Григорович круто завернув у якийсь темний зазубень. Пісня вже долітала глухими, розірваними відгуками і застигала серед чорної маси кам'яниць. Тут не було людей, і Василь Григорович пустився бігцем. Вітер виривався з підворотниць і, зіткнувшись із ним, поспішно обминав і летів назад до світла, людей і гомону. Серце Василеві Григоровичу калатало, на губах виступила слизька піна, але він біг, не обертаючись, далі.

Треба втекти від людей, від їхніх свят, революцій, вимог...

Треба вислизнути від їхніх запитливих, підозрілих очей. Треба, щоб ніхто не помічав і не чув. Треба...

Василь Григорович добіг до руїн чийогось великого будинку і, відсапуючись, зупинився. Високі мури, як роздягнені, вистромились угору й вирячили бридкі діри, де були колись вікна й двері. Всередині, замість підлог, стель і даху, була глуха пустка, де-не-де звисали залізні сволоки, лежали кучі грузу, розбитої цегли, випиналось сухе бадилля бур'яну, і знизу було видно вгорі шматок густої хмари, а звідти, кружляючи, падали тендітні сніжинки. Василь Григорович, спотикаючись об камінці, переступив через виставлені двері і, мацаючи рукою по стіні, увійшов до середини. Вітер почував себе тут вільно і, пустуючи, шмигав через вікна й двері, вгору, вниз...

Василь Григорович уместився на цілій цеглині в кутку, під стіною, вийняв з шинелі руки й накрився з головою. Стало зовсім тихо. Навіть вітер тепер не добирався сюди і, повештавшись коло ніг, шарахкався вбік.

Василь Григорович почув себе безпечно і вільно. Часті віддихи від біганини зогрівали руки, ноги солодко витягнулись, і тільки заваждали ще окуляри. Він зняв їх і викинув за шинелю: йому тепер не потрібно їх. Він працював з ними коло „Морзе“, читав крізь них Катерині Сидорівні газету, розбирався колись у Сашиних задачах, що їх Саша не годен був подолати, нарешті, вивчив подвоєння приголосних і вольовий спосіб, але життя, оцього чудернацького, нового життя він не вивчив. І ніхто не вивчить його, ніхто не порадить, як треба прожити... Василеві Григоровичу, як малій, беззахистній дитині, на мить захотілось було кинутись до Рябошеїна, навіть до Загорулька, схопити за руку, припасти до плеча й просити, благати їх:

— Скажіть! Навчіть! Як же його треба жити?

Але за муром, через заулок, далі через доми, площу, вулиці, там, у темряві під горою, замерзає тепер Дніпро, де гуляв колись молодим телеграфістом Василь Григорович... А коли піти просто по місту, обігнути кварталів із п'ять і вийти на передмістя—там дім, де він познайомився з Катериною Сидорівною. Піти вгору назад—за церквою телеграф. На ньому цими днями поставили щоглу на радіо. З щогли видно, мабуть, цвинтар, де поховано Катерину Сидорівну. Там теж тепер темно, мовчазно і самотньо... В могилі тепло, як і під шинелею. В могилі тихо і ніщо не турбує. Мертвякам турбуватись не треба. Вони чують тільки, як дзвонять до церкви і повесні співають пташки... Созабезу на цвинтарі нема, бо Созабез тільки для живих, тих, що поза штатом. А їм тільки

хрест. Гарно, як хрест залізний і написано, хто вмер, коли народився і хто поставив. Залізного хреста не зрубають на дрова, особливо, коли поставити ґрати і квіточок трохи... Білих, червоних, синіх...

Василь Григорович схилив на підняте плече голову й тихо спав. Сніг лежав уже на пішоходах, застелив навколо дахи і запорошив його шинелю. Легенько перестрибуючи через сволоки й бантини, він пробирався тепер за одхилений набік комір і сідав на посріблене волосся. Ліва рука Василеві Григоровичу випросталась з-під шинелі й виставила немов до милостині зігнуту долоню, на потоптаному патинкові розв'язався шнурок і безпорадно звисав на купу замерзлого калу.

Неподалеку пішоходом пройшла якась закохана пара. Вони щільно притулились одно до одного й голосно сміялись. Він хекав їй на маленьку ручку, стискав її, і коли вона, заходячись від розсипчастого реготу, намагалась його вдарити по щоці, він метко перегнув їй стан і поцілував у одкриті, злегка накармінені губи.

Десь на ближній улиці люто заричав автомобіль і загавкав собака.

Д В А

— Охтирка?.. Дайте воєнкома... Товаришу, швидше бо, швидше!..

— Останні кулі вистрелюємо... тільки дві ленти коло кулемету... половину роти порубано... Ви слухаєте? Телефоністка!

— Охтирку!!

— Др... др... др... дзелень...

— Провода перерізані! Гади!..

І телефонна рурка, випущена з вогкого залізного кулака, байдуже вдарилась об конторську стіну, легенько одскочила назад, поміркувала мить і заспокоїлась.

Три години вже б'ються хлопці Заклепенкової роти. Засіли в останньому захистку від махнівських куль та шабель—конторі Пархомівської цукроварні, а стурбований зір крізь віконце горища хапає довгі валки селянських возів.

— Сахар Махно роздає!—лунає від заходу до півдня й поринає за хвилями жита.

Біля байраку зупинилась оточена кіннотою тачанка, а по селу вже розлітаються бризками нечисленні верхівці колись великої „Чортової сотні“ командира Щуся. На фабричному дворі беруть „на мушку“ піші махнівці конторські вікна; з-за ріжка „Машинної“ строчить кулемет.

— Та-та-та-та... бум-ву-ух!.. Раптом розірветься біля конторських дверей махнівська бомба, а вулицею на ди-кому коні креше чорними стрічками куряву матроський кашкет.

Упертість ворога дратує махнівців.

— Підсмалити чортів! Хай комуна понюхає диму!

Гусарський мундир і вишивана сорочка тягли до заводської брами хмиз.

— Братва-а-а! Председатель „невозможних“ де?

— Стій, мать твою!..

В подраній свитині та лаптях на босу ногу зупинився на вигук дядько й байдуже подивився в бік верхівця.

— Ти хто? Продрабoтнік? Реквізіції, конхіскації, сіцілізації, сволоччі!

— Якого там чорта „придрабoтнік“!

— А лапті—з Москви?

— Хіба ж це лапті?

— ?

— Це ж совєцьке шавро, ги-ги-ги!..

Обидва весело сміялись.

На вигоні, недалеко від фабричних комор, гуло, немов на ярмарку.

— Розбирай сахар! Ні хунта комісарам!

— Переказували, що як прийде знову через два тижні й застане цілим—спалить разом з коморами!

— Конешно! Хай люди попользуються.

Біля дверей розбивали замок. На вороному жеребці підлетіли кучері під волохатою шапкою.

— Ребята! Батько Махно приказал разобрать все: народное, говорит, добро—пусть достанется народу.

— Правильно!

— Верно! Конешно—народу!

— Не откривається? За мастеровими послаты!
— На чорта! Самі знесемо к нечистій матері.
— Дз-з-з... Засвистіла куля і, вдарившись об кам'яний мур, дала рикошета. На неї ніхто не вважав: не первина.

Рудий парубок вистромився в пробиту на покрівлі дірку.

Не плач ты, Маруся,
Еду я в Китай,
Ты пришлеш мне сахар,
А я тебе чай!..

Вишкірив безжурним реготом зуби, перехилив додолу великого лантуха й сипав білий, як сніг, цукор.

Халамидником підскочив легкий вітрець, і дмухнула на спітнілі селянські голови цукрова курява.

— Хто там сипле? Чортяка б його сипав!..

Та крізь здивування й лють шмигнула жадоба. Колом кинулись од дверей до землі; лише два махнівці та присадкуватий дядько одривали ломом здоровенні петлі.

— Моє!—впав на цукор і вчепився пальцями в зелений шпориш худорлявий дядько з ріденькою цапиною борідкою.

— Іди ти к нечистій матері! „Моє“!..

Штовхнули в боки кілька дебелих чобіт, а руки тягли вже жменями з-під чобіт, штанів та сорочки „біле сребро“ й сипали за пазухи, в шапки та поли свит.

Га-а-х! Одлетіли петлі й сіра, закурена порохом селянська маса кинулась через руки й голови на землі в одчинені двері.

— Пилипе, мені ж лантуха! Мені! Чуєш?.. Пилипе...

— Ріж ножем—швидше буде!

— Дайте ножа!

— Єсть!

— Оступіться бо! Чого напираете?

Ж-ж-ж!.. Блиснув у сутінках бараку ніж і розпо-
трошив, наче черево кабанові, бік здоровенного лантуха.

— Ой-йо-йо-йой! Пальці ж мої! Пальці!

Гадючкою потекла чорна гаряча кров із перері-
заних пальців і черешнями закрапала цукор.

— Одійди геть! Тільки сахар портиш! Заляпав увесь!

Одпихнув залатаний лікоть скривавлені пальці й жах
на лиці, а над цукром уже давили, штовхались, важко
сопучи, бородаті поважні люди та парубки.

На фабричному дворі джмілями свистіли кулі й співав
гуляйпольську славу криваву махнівський кулемет.

Кокетуючи, жмурилось легкими хмарками небо, а
сонце, розглядаючи погром цукроварні, бавилося склом
ставка, розкидало каламутні плями на закурений стіні
„Машинної“, засміялось дрібним смішком на листі то-
полі й помандрувало собі на захід...

— Хлопці, держись! До вечора прибуде Лазаренко,—
підбадьорує Заклепенко останню жменьку своєї роти,
що трупом своїх червоноармійців устелила шлях від Крас-
ного Кута до Пархомівської цукроварні. Та серед по-
стрілів рушниць і вибухів бомб давно вже загубилася
надія. Перед очима мертвими точками встали обов'язок
і смерть.

Порожніє в грудях Заклепенка. По п'ять набоїв ли-
шилось на чоловіка, кулемет, подзьобавши останньою
биндою мур „Машинної“, звідки махнівці намагались
підлізти під конторські двері, замовк останнім акордом
на утиканій дірками блясі...

Падають ранені та вбиті на брудну паркетну підлогу.

Недокурками погасли в калюжі крові вистріляні
набої... Зеленою купою трупів розтає і зникає перед

очима Заклепенка його рота. Рота, що кривавою стернею пройшла з ним усю Україну од краю до краю.

...Буде останній і рішучий бій...

Співає тріскот рушниць і луною односять бомби.

З „наганом“ у руці, розхристаний, без картуза притулюється він до перекинутого бухгалтерського столу.

— Дзелень-лень! Розбила шибку й упиласть у стінку куля. З першого поверху прибіг, засапавшись, останній червоноармієць.

— Ротний! Махнівці хмиз під двері... Будуть підпалювати... ех!..—і впав з простреленим горлом останній червоноармієць Заклепенкової роти.

Удвох з півротним—усе, що лишилося живе від заклепенківців,—кинулись вони до вікна обстріляти паліїв, та біля дверей не було вже нікого, лише густа хмара волохатого диму вдарила їм у ніс та у вічі. Кинули роздерті погляди—і перший раз перед ними встала виразно їх смерть...

Защеміло коло серця, а в грудях стала пустка, немов у єврейській хаті після погрому. В порожній конторі, оточеній вогнем та махнівцями, їх чатував кінець.

Але спалахнув тоді Заклепенко, одкинув з чола липкого чуба, скочив на вікно й до кам'яних будівель—несамовито:

— Так передайте ж нашим, як ми вмирали!

Далі підійшов до півротного, перетяв у грудях пісню й:

— Ех, Ваня! Однаково...

Не доказав, тільки зідханням вирвав муку.

— ...Краще від твоєї руки...

Обнялись обидва останніми обіймами й притулили до скронь „нагани“.

Та на межі життя й смерти перемогло життя.

Одірвались один від одного й шугнули голодними, вовчими поглядами крізь вікно на степові простори. Так і припали очима до золотої пшениці...

І раптом...

?!

— В'ю-ю-ю-ю—вв-а-ах-х-х!

Дригнули всіма кутками своїх тіл і... наче не повірили.

— Вв-а-ах-х-х!—привітом з далекого, рідного краю повторило вдруге.

— Ваня! Наша б'є!!

Життя нове, принадне, чарівне, хороше, блиснуло їм у всій своїй красі й потягло до перемоги.

Та крізь розбиті шибки вікон, через двері з першого поверху, ще звідкись зрадником улізав до контори дим. Поцілувались, як рідні, і кинулись до вихідних дверей.

Одчинили засув, штовхнули двері—натовпом повалились на останніх заклепенківців хмари чорносинього диму; але не стримали.

— Вперед і—до ставка!

Кинулись у полум'я вогнища. Та насупроти вже строчив махнівський кулемет, і кілька рушниць дивилось у двері.

Вискочив з огню на простір Заклепенко, шарпонував ніздрями повітря й упав з перекошеними грудьми. А на аршин убік стиснув долонями півротний заляпане чоло, захитався, простяг на палючий хмиз ногу й булькнув з рота червоною піною.

—

Вогнене сонце, п'яне від крові, розсікаючи хмари, запалило обрій червоним промінням. Кинуло стрілу, погралось на цілій шибці цукроварні й пірнуло за степом...

Сходив вечір і розсипав фіялкові пелюстки смутку...

Більше й більше, прокляттям, помстою, рвались на вигоні більшовицькі снаряди.

Чорний прапор сховався за байраком.

1922 р.

П Р О С В І Т Я Н И

Карпо Хведорович Наумець, з фаху—полтавський булочник, нотар Базилевський, земський діловод Панько Коськин, Юрко Брень (цей так собі, без фаху) і, нарешті, Стасик Терниченко — це рада охтирської „Просвіти“. Це місцеві стовпи українського руху. Це піонери українства ще за часів царизни.

Знавець Охтирського повіту і його старовини, придуркуватий від старости дідок Твердохлібов, що й досі плутає—„Малоросія, Україна“, чим компромітує всю „Просвіту“, мировий суддя Вареник, два писарчуки з пошти, Ксана Коротенко, один студент, чотири пузатих дядьки, до сотні худих, парубки та дівчата—це другого-рядний елемент.

Це нічого, що в Карпа Хведоровича єсть на бульварі Шевченка найкраща після „турка“ цукерня та кілька добрячих будиночків по різних кутках міста, нічого так само й те, що писарчуки з пошти світять зеленими латками на задах чорних штанів, не важно й те, що Базилевський шукає прибутковішого місця, або Стасик Терниченко шиє на батьківські гроші червоні чоботи, жупан та шапку à la Мазепа.

Це все—нічого.

Важно й головне те, щоб була Україна. Бо—1917 р. Її люблять першим коханням, за неї борються й приймають страждання всі члени ради.

Карпо Хведорович поїде в неділю на Ворсклу з родичами та „компанією“, попливе на човні (йому тоді стає сумно, пригадуються запорожці, байдаки, турецькі галери й неодмінно хочеться співати або „Стоїть гора високая“, або „Ворскла—річка невеличка“), покупається гарненько собі в Шиманівці, а далі вже гуртом почнуть варити кашу. А як закипить та каша, як запарує навісна, тоді блисне булавою в руках Карпа Хведоровича жовта пляшка самогону власної продукції.

Затремтить тоді щось у грудях, заманеться Карпові Хведоровичу козацької волі та слави:

— Ех! Всі брати Наумці були здавна свідомими українцями!

А як усі розберуть ложки, присунуть ближче ковбасу з оселедцями та візьмуть по першій, Карпо Хведорович зворушеним голосом розкаже про гетьмана Полуботка.

— ...отак знущались над ним за наш рідний край, за неньку Україну кляті вороги!..

Після третьої запропонує всім проспівати „Заповіта“ і щирий захлипає рясними сльозами.

— За неньку Україну!..

Нотаря Базилевського, як зустріне хтось із Гусинки, ще й досі дратують:

— Так як?—„Допірочку“, кажете, „прапор“? Ги-гиги... Зрусифікована Слобожанщина. Не втне вона часом тієї „мови“.

— На якому язиці батьки говорили—на тому й ми будемо балакати. Що вони там вигадують! Аби язика ламати!..

Це, розуміється, так, але для того ж і „Просвіта“, щоб боротися з народньою темрявою та прищеплювати національну свідомість.

Але Базилевському після промов на зборах та сходах дістається чимало.

— І що то ви крутите? Повигадували ж—„Чекайте“ чи як? Ги-ги-ги-ги...

Але це також—нічого. Це—за:

Українську республіку!

Стасеві Терниченкові навіть у сні ввижається, наче його, „борця молоді України“, як він себе називає, ніхто з „Просвіти“ не розуміє й не хоче розуміти; на зборах, коли Стасик долонею вниз протягне до голови зборів руку, насупиться й кине з-під брів стрілу, а далі робленим, артистичним голосом:

— Прошу... (тут павза)... слово,—йому здається, ніби студентський кашкет Семенченка вже сміється повний отрути.

Панько Коськин—жонатий (двоє дітей і проєктується третє), але закоханий у Марусю; ну так що ж? Стасик теж не може спокійно дивитись на здорові, тугі, що мов не луснуть від жаги, Ксани Коротенкової груди. Але це теж—нічого. Зате ж на обличчях усіх просвітян, навіть у „другорядного елемента“, немов вибите:

— За Україну!

І тільки старе, зморщене в дулю лице пана Твердохлібова ще вимовляє:

— І за матір Малоросію!

Але ж—у сім'ї не без виродка...

Загальні збори охтирської „Просвіти“. Душно й накурено. Посередині стіл, за столом—рада. На столі розплескує світло гасова лямпочка, що її Карпо Хведорович приніс із пекарні. На ослонах уздовж і впоперек куняють дядьки, біля стін та на вікнах вилискує молодь.

Важливі питання:

1. Національний фонд. 2. Національне свято. 3. Національний концертний вечір.

Все національне: сорочка у Карпа Хведоровича—вишивана, національна; вуса в Базилевського, хоч і руді трохи, але довгі—національні; і навіть прізвище в недавнього* перевертня, мирового судді,—національне: Вареник!

Відроджується Україна.

Довго радились-міркували. Стасик робив „прошу“, серйозно кахикав і брав слово, Ксана Коротенкова розправила стьожку на керсетці й подивилась на Семенченка,—Семенченко не втерпів, пирснув чогось і тихенько захікав; з кінцем, усе обішлося гаразд, бо не прийшов чомусь пан Твердохлібов, з яким завжди розпочинались дискусії, де згадували Сквороду та Квітку:

— Так Україна чи Малоросія?

(А Твердохлібов старий і упертий,—„сестра Україна, як казав Скворода, і мати Малоросія“).

Карпо Хведорович—щира душа! В запалі розстебнув коміра, погладив козацького вуса, мотнув енергійно чубом і запропонував, що він сам, своїм власним коштом спече на продаж у театрі пиріжки та пряники. Пиріжки та пряники можна легко продати, а надто, якщо панночки будуть розторопні, і це дасть не абияку копійчину на „Національний фонд“. Збори радо ухвалили пропозицію і дякували Карпові Хведоровичу. Базилевському та Стасикові доручили виступити на вічі. Брень мав керувати художньою частиною. Наостанку ухвалено одправити молебня з панахидою й запросити соборного настоятеля. Вареник мусів переконати попа говорити казань по-українському.

В „біжучих справах“ Вареникові спало ще на думку освятити „Просвіту“, після чого можна буде на Ворсклі—

„по легкой рюмочке и огурцу“ (він ще говорив, на жаль, по-російському), але цього тимчасом до протоколу не записали.

Під кінець, коли Стасик перевів стомлений погляд на Ксану й на хвилину спочив оком на червоному гудзику, що в Ксани на грудях, прийшли електротехнік Павленко й корнет-а-пістон Мурзинський. Павленко зробить у театрі ілюмінацію, Мурзинський у місцевій духовій оркестрі — „закапюрщик“, і через те буде конче потрібний для концерту...

Перетомлені просвітяни, мокрі й червоні від поту, розходились. Дівчата з парубками лишилися готувати на продаж прапорці й плести вінки.

Стасик провів Ксану додому й тричі поцілувався, безсоромно збрехавши, ніби розбита верхня губа в нього була ранена шпадою під час „герцю“. Насправді — він просто упав колись малим із груші. Але це пусте. Зате кравець Хацкелевич, що його серйозно налякав Стасик позавчора гуманською різаниною, уже дошивав жупана, а Хацкелевичка встромила в мазепинку гусяче перо й випрасувала сині шаравари.

Писарчук із пошти, розглядаючи під срібними липами місячні плями, деклямував повний млости:

— Тиха украинская ночь...

Свято затьмарилось від самого ранку базарною провокацією. Ну, треба ж було Хацкелевичеві кінчити роботу ще в п'ятницю й принести її Стасеві аж додому замість того, щоб почекати, поки Стась зайде сам її взяти! Червоні чоботи від шевця Стасик приволік на своїх ногах сам.

— А що це ти, сину, вигадав—батьківські гроші на

жупани та шаравари переводити?—став посеред хати й уперся в боки Стасів батько (Стасик, як письменний, вів у нього листування та рахунки з покупцями конопель).

— А камилавка з пером—на чорта?..

Покрутив у руках „мазепинку“ й перевів суворі очі на Стася. Батькові видалось це все дуже непевним і просто підозрілим.

Становище було, власне кажучи, йолопське. Хацкевич сів на ослона, витер з лисої голови піт червоною сопливою хусткою й блимав маненькими метушливими очима вельми здивований і навіть трохи спантеличений і стурбований. Стасик почервонів, далі встав і зробив лицем кислицю:

— Е-е-е... Та це, тату, розумієте... це... мені „Просвіта“ пошила... я, бачите, добре граю в п'єсах, так це вони... до театру зробили. Це—„Просвіта“, тату, розумієте?..

— А-а-а!.. ну, як „Просвіта“—це друге діло... Що ж, ти в них там дослужився, чи як?

— Ну-да, ну-да! Це, розумієте, до театру...

— А чобітки добрі пошили! Любо й подивитись, аж очі вбирають...

Батько був задоволений. Ще з суботи йому кортіло похвалитись на базарі поспіхами Стася; а в неділю, коли ще тільки з'їздилися хуторяни та „котелевці“, він був уже на базарі.

Гарна штука ото базар! І хто його тільки вигадав. Тут тобі й спродатись, тут тобі й побалакати про новини, про врожай, про Бондаренкову леваду, порадитись... Без базару—що б і робили! Біля возів шикувались миски, полумиски, глечики, волоцюгою на віхті соломи розляглась торба, десь виглянули свіжі, зелені, мов жабенята,

огірки. По ятках розкладали хліб, до м'ясниць їхали скривавлені вози. Коло ніг на землі поралась баба біля сметани. Стасів батько підійшов до копи яєць?

— А почім, тітко?—ліньки спитав, аби спитати, потім подивився на копу ще раз і подумав: ото, коли б червінців стільки, га?—Він ще трохи помилювався з яєць і тоді вже підійшов до своїх односотенців.

— Ну, як воно, Григорію Кондратовичу, живеться? Привітали його легкою усмішкою (Завидки, завидки шарпаків беруть!).

— Та як вам сказати?..—відповів не поспішаючись, поважно:—Щось коноплі не того... Добре, що „Просвіта“ оце справила Тихонові чоботи та жупана, а то не знати б за що і вдягти парубка. Сутужно було б зовсім...

— Які це чоботи?

— Еге-е! Та не тільки чоботи—ще й сині штани та камилавку з пером! Тільки вже не знаю—на чорта йому та камилавка?..

— Та не може бути, щоб „Просвіта“! Це якась, Григорію Кондратовичу, брехня!

— Як брехня?—схопило за самісіньке серце,—кажу ж, що „Просвіта“. Дослужився, значить, хлопець, от і пошили на празники в киятри ходити.

— Ах, вони ж падлюки! Так це за наші копійки, що на книжки давали, вони чоботи та камилавки шиють!—спалахнула враз половина гурту.

— Моему Іванові так не пошили!

— Та де там!—вплутався хтось свіжий.—Там уся рада на маніхестаціях буде в червоних чоботях. А камилавку—так то для голови пошили.

Стасів батько переконував, що й „камилавка“—синові, та його вже ніхто не слухав.

— От же сучі сини!

— Стерви й більш нічого!

— Камилавки та жупани носити їм! Га?

— Так ото аж уся рада буде в червоних чоботях?

— Та, як тільки побачимо, з ногами зірвемо!

Свіжа чутка дзигою облетіла базар і докотилась до „Просвіти“. Становище зовсім несподівано стало досить напруженим і навіть загрозливим. На базарі стихійно розпочався мітинг.

Рада збилась у куток і обмірковувала. Семенченко знову стиха чогось хіхікав собі осторонь у руку, Карпо Хведорович одкидав далі назад чуба, розводив, озираючись на всі боки, руками й:

— Я не розумію... Я, панове, зовсім не розумію... Наша воля стоїть на трупах (він завжди це так казав у патетичні хвилини й цим завжди брав гору над своїми опонентами)... А це—просто провокація!..

Базилевський хитав головою і підтакував:

— Провокація, провокація!.. Безперечно, провокація!

Нарешті, хотіли були послати на базар втихомирювати Базилевського, але, як на те виявилось, що треба вже рушати на майдан. Поміркували ще, посперечались і пішли.

Юрко Брень позичив у земстві пару дебелих волів і ще з вечора старанно причепурих фуру квітами.

Уранці обмотав круті роги жовто-блакитними стрічками й за допомогою Павленка та Мурзинського приладнав посередині фури великого жовто-блакитного прапора з намальованою на ньому дівчиною.

Це була Стасикова вигадка—молода Україна, значить.

Коли напоїли волів і одягли ярма—в фуру налізло з півтора десятка дівчат та парубків, і фура, наче квітник, замиготіла різнокольоровими стрічками, червоними плахтами та синіми штанами. Брень хвилювався, бо воли

мали йти на чолі процесії. По українському звичаю, як колись у козаків іще.

Вареник позавчора перебалакав з соборним настоятелем; він, як людина практики, дав трохи авансу, і настоятель розпорядився, щоб усі соборні панотці з чудотворною іконою та корогвами були на маніфестації також. Про це заздалегідь попередили всіх церковних дзвонарів. Але Павленко на всякий випадок послав Володьку Наумця (десятилітня надія і гордість Карпа Хведоровича) до Миколаївської церкви нагадати.

На Успенському майдані умовились збиратись і відти рушати всім походом до собору через увесь бульвар Шевченка.

Дівчатам з парубками швидко обридло дожидати в земському дворі, і вони причвалали на волах до майдану раніше від усіх. Цікавих назбиралось сила.

— Добрі волики!..—розглядав за допомогою кілка, яким штрикав у всі боки волів, присадкуватий дядько.

— Та чого ж це вони тільки на зелені святки виїхали, ярмаркувати чи що? Так і ярмарку ж наче нема.

— Та це ж кумедії будуть показувати.

— Кумедії, кажете? Як же це так? Такий празник, люди до церкви, а вони кумедії.. Це щось догори ногами пішло.

Скептицизм дядьків підкосив увесь початок.

Мурзинський, засапавшись, як загнане щеня, приніс із „Просвіти“ новий наказ: воли мають зараз же рушати до собору. Там, у „Просвіті“ рішили, що якось воно незручно буде пускати волів разом з іконою й попами.

Оперезані юрбою цікавих, флегматичні воли ліньки рушили. Отут то й почалось усе! Дзвонареві на Миколаї раптом мигнула в очах курява й потяглась за юрбою вздовж бульвару.

— О! Щось рано несуть...—поміркував яку мить дзвонар, потім зміряв очима куряву; сумніву більше не було—ікону несуть. Тоді він перехрестився й ударив у дзвони. Спас підхопив і собі, а далі вже важкий соборний дзвін розгойдався, бевкнув,—одскочив і кликав і вітав процесію.

Фура поважно перевалювалась через великодній дзвін і байдуже тяглась до собору. Дівчата й парубки, що в фурі, жирували й сміялись; їм було не до дзвонів. Але дядькам це не подобалось.

— Це вже й волів завели дзвонами зустрічати! Все догори ногами!..

Проте, хоч би там що, а дзвонарів було пізно зупинити. Захоплені, надхненні, вони конкурували поміж собою: собор із Миколаєм, Миколай із Успінням. Здивовані батюшки зустріли волів на півдорозі... Щоб не поглиблювати непорозуміння, довелось повертати за волами. Збиті з пантелику рада та просвітяни наздоганяли процесію й приставали по дорозі. Червоних чобіт не було ні в кого—навіть Стасик, щоб уникнути можливих ексцесів, одягнув „кльош“ і лаковані черевички. Це внесло в маси заспокоєння.

Шикувались, як було сказано в програмі свята— „під блакитним небом і золотим сонцем“ на середині майдану, що перед собором.

Панахиду й молебень зіпсував сам панотець настоятель. Проспівали було „Вічну пам'ять“, просвітянський хор затягнув „Заповіт“, а далі гримнув „Ще не вмерла“, і настоятель вийшов говорити казань. Та в саму щонайпатетичнішу хвилину він забув про агітацію Вареника. Збився з теми й почав не до речі:

— Во імя отця і сина... От, люди добрі... говорят, что бога—нет. А я вам говорю, что это все—брехня, бог

есть. Это одни только безнравственные, с темным прошлым, люди, мерзкие хулители православной веры...

Вареник оддалік щосили моргав і показував пальцем на „Просвіту“. Настоятель спам'ятався.

— Ви пригадуєте, люди добрі, що робили запорожці, коли хтось приходив до них у Січ? Що вони спочатку в нього питали?..

Карпо Хведорович, що стояв біля аналою, благоприсойно й рішуче, як учень у класі, одповів:

— „Отче наш“—знаєш?

— Істинно! А потому будем же й ми, як наші прадіди, почитать нашу мати православную церковь...

Хтось, запізнившись, приніс із „Просвіти“ великого Тарасового портрета в кожусі та шапці.

— О! тут ікона, а він—у шапці!..

— Чи не можна було б якогось іншого, щоб, знаєте, без шапки, а то воно, якось не теє...

Переконавати сполошених пустились Базилевський та Ксана Коротенко. А Ксана—та вміє!..

Панько Коськин виліз поза списком і чергою на трибуну й почав доводити, відкіля пішла Україна. Карпо Хведорович оповідав усім навколо себе про гетьмана Полуботка й плакав. Стасик підліз до Ксани й, тиснувши їй під запаскою гарячу руку, прошепотів на вухо:

— Значить, сьогодні—після концерту?

Маніфестація розходилась.

Шумить - тріщить охтирський театр біля дерев'яного мосту під п'ятьма вербами. Прибрався по-святковому молодими кленами та сосною, мов стара діва-кравчиха на вінчання, порозвішував на вогких стінах плякати та рушники й оперезався жовто-блакитними биндами.—Національний концерт.

Карпо Хведорович з дружиною та наймичкою поряється коло продажу пиріжків та пряників, якась пані в червоній керсетці та плахті сіла в кіоск і порозкладала пасіянсом перед себе „Хто ми й чого нам треба“ Хоткевича, музики підстрибують на дзигликах:

— Гей, ну-те, хлопці, добрі молодці!
(Мурзинський—там „закапльорщик“).

Та не так потіє з пиріжками Карпо Хведорович, не так тремтять незліченні декляматори, й запирає духа хоровим дівчатам, як за лаштунками готується до сьогоднішньої інсценівки Байронового „Мазепи“, за Старицьким, Стасик Терниченко. Це буде озюмина всього концерту. Це зробить, як того певний Стасик, у масах велике національне зрушення.

Стасик грає, розуміється, ролю великого гетьмана, так би мовити, першого борця за самостійну Україну. Ролю Мазепи.

Червоні чоботи, жупан та мазепинка—на ньому вже давно. Мурзинський приніс йому Павленкову двоцівку й позичив у міліціонера шаблю.

Павленко розвішував на сцені електричні ліхтарики з повирізуваними зірками. Це буде зоряне небо. Правда, в пролозі поеми, якого прочитає перед початком Коськин, сказано, що ніч була темна, але Павленко приладнав збоку вольтову дугу, щоб було місячно: воно усе ж таки більше якоїсь поезії і нагадує „Тиха украинская ночь“.

Хтось із друкарні приніс свіжі програми. Його зім'яли.

— Де я?.. Де, де?..

— Ось, ось: „Лопунько продеклямує“...

— А ось: „Інсценівка поеми Байрона „Мазепа“. Ролю великого гетьмана виконає Т. Терниченко“.

— Я не граю!—одрубав Семенченко, що мав бути Карлом XII. Його забули помістити в програмі. І да-

ремно Стасик, покликуючись на національну свідомість та спільну справу, зо всіх сил переконував його не одмовлятися.

— Грайте самі, а я не хочу. Мені що? Скажіть, будь ласка!..

Задер голову, одвісив губу й пішов.

— Ну й дрянй же!—подумав досадно Стасик (Він вважав себе за демократа й представника „народу“ і через те не любив паничків).

— Студентський кашкет!..—кинув напівголоса зневажливо й мотнувся прохати Базилевського взяти ролю. Базилевський образився, бо був уже під літами й до того—членом ради.

Добровільно згодився тільки писарчук із пошти.

Час хутко біг. У партері не було вже місць. Тиснулись у проходах. Ксана Коротенкова моргнула Стасеві й полізла в суфльорську будку суфлірувати. Мурзинського й Карпа Хведоровича екстрено викликали на сцену.

— Панове товариство!—озвався до них, мов кошовий до курінних, надхнений Стасик:—так дивіться ж: після прологу—ви, Мурзинський, заграєте гасло, а ви, Карпо Хведорович, отак (Стасик зробив, щоб пояснити, „антраша“), ніби десь здалека стукніть у барабана. Це значить—Полтавська баталія скінчена й гармати вже збираються спочивати.

— Добре, добре!.. Ми вже постараємось!—запевняв щирий Карпо Хведорович.

— Можна буде ще, розумієте, підчас моєї промови разів тричі стукнути, але ж не більше, бо Полтавська баталія скінчена й хіба тільки москалі де-не-де ще огризаються. Так прошу!..

Мурзинський і Карпо Хведорович метнулись за лаштунки. Карлові не було одягу.

— Та й на чорта!—заспокоював Стасик писарчука.

— Полтавська баталія скінчена. Ніч. Карло з Мазепою спочивають. Значить, можна бути і в одній білизні. Вопрос ісчерпан.

Коськин пригадав, що ніч, здебільшого, буває прохолодна, а до того—незручно, як там собі не хочете, лежати Карлові перед Мазепою й публікою в одних тільки кальсонах: збігав у чепурню й приніс Карлові плахту. Це не буде суперечити цілості й гармонії інсценівки, додержує національний кольорит і, головне, практично. Стасик щиро дякував Коськинові за вигадку. Хижим звірем ревіла публіка—„Время-а-а!“...

Коськин метнувся за лаштунки читати пролога. Завіса, немов ужалена, одірвалася від підлоги, замислилась на середині момент, а далі вже флегматично полізла до стелі.

За лаштунками Мурзинський ніс грамофонний рупор і стеаринову свічку. Електрики сюди чомусь не провели. На пюпітрі лежав скручений, мов древня грамота чи універсал, переписаний рукою Коськина пролог.

Коськин кахикнув на всю сцену, підніс до рота грамофонного рупора й свічку.

Зникла хмара нічна,
Змовкла буча страшна,
Буча славна, Полтавська, кривава.
Замордована рать
Полягла спочивать
Між валами. Приспала...

Мурзинському захотілось чхати, і він чхнув. Свічка заблимала, лукаво моргнула й згасла. Коськина охопив жах.

— Дайте сірники!

— Єй-богу—нет!

Коськин кинувся до чепурні. В коритарі Карпо Хведорович тяг на пузі здоровенного барабана.

— О! Запалить, будь ласка.

— Розумієте...—Карпо Хведорович лапав кишені.—
Нема! От, okazія!

В чепурні ліпив собі вуса Радченко. Він грав вартового козака, якого статистом дожидав кінець інсценівки, але до своєї ролі він готувався завзято.

— Ой-йо-ой! Що ж його робити?.. більше немає нікого?

Радченко в Коськиних очах давно вже—0. Але Коськину хотілось плакати.

— Радченко!..—Коськин благаючи протянув до нього руки:—збігайте в залю за сірниками. Позичте в когось!.. Ви ж розумієте, там...—і Коськин безнадійно ткнув свічкою до сцени. Радченкові давно вже кортіло показатись перед публікою в жупані, й він залюбки згодився. Павленкові уявлялась інсценівка не інакше, як:

Гром пушек, топот, ржанье, стон,
И крик, и ад со всех сторон,

і він для більшого фурору дістав десь „пугача“ й коробку пістонів. Покладені коло лаштунків пістони дожидали своєї черги. Коськина за лаштунками все ще не було. Карло від ніяковости глибше заліз під плахту, а Стасик почував себе гірше, аніж сам Полтавський Мазепа. В партері росло здивовання й неспокій: публіка не могла збагнути мовчазного сюжету. Їй почало вже здаватись, що артисти забули свої ролі й партачать. Хтось крикнув „голосніше!“ До Стасевого вуха долетіло навіть:

— Єслі спектаклі—так, пожалуйста, спектаклі, а не пантоміни викомарювати? Тоже ще „артисти“!

— Вох-пш-ш-ш-рясь-рясь-пш-ш-ш!!!

Десятилітній Володька Наумець (надія й гордість Карпа Хведоровича) поночі необачно наступив на пістони.

А Мурзинському цього тільки й треба. Підкинув по-кавалерійському корнета, зробив фізіономією „скобку“ й—
— Тта-та-та-та-та-а-а!.. Тім-та-рата-там!..

Під сценою Карпа Хведоровича шпигнуло. Вже почали? Розстібнув коміра, засукав, щоб зручніше було стукати, рукави й охнув у барабана.

Мурзинський не стерпів і заграв знову.

Здивування у вигляді Коськіна з запаленою свічкою й роззявленим ротом застряло від несподіванки в дверях. Його розбудив Павленко:

— Да помогите же! Разве это артиллерийская стрельба!.. Нате ополоника—бегите скорее до Карпа Хведоровича.

Коськин прихватив ще малого барабана й мигнув драними підошвами до драбини під сцену.

А на сцені—Стасик, не дожидуючи продовження прологу, почав свій монолог. Ксана Коротенко випиналась із суфльорської будки, підказуючи монолог, і шикала до лаштунків. Мурзинський збоку захопив її виточений у штрикалку погляд і вирішив, що це вона йому—треба більше.

Біля барабанів порався вже й Павленко.

И крик, и ад со всех сторон!

— Бум-гах-бум! Бум! Бум!..

Його захоплював хаос і боротьба. Володька Наумець щосили тупав об підлогу ногами. То десь мчала московська кіннота й утікали козаки із шведами.

Базилевський у партері був стурбований. Такий незвичайний початок здивував і його, а крім того він лякався можливості провокації та обструкцій. А коли Мурзинський—ні сіло, ні пало—почав вигравати гопака, Базилевський шугнув до сцени.

По обидва боки завіси двоє сторожів хапались за животи від небувалої комедії. Соколом кинувся до них Базилевський, щоб скоріш спускали завісу.

...Казка довга моя,
А вже блідне зоря,
Ми ж обидва тікаєм в Україні...
Небезпечний наш шлях по...

Стасика ошпарило.

— Як?! Завіса?.. Я ж тільки но почав увіходити в ролю!..

Йому пронизало мозок: це все навмисно! Це ніхто інший, як Коськин і Семенченко!..

— Дряні!—випалив він спересердя і—зі сцени.

Публіка ляскала. Вона подумала, що—це звичайний кінець вистави; їй усе одно, крім бою не було чути нічого.

Карпо Хведорович ліз драбиною на сцену.

— Добре били? Прямо тобі—одна баталія! Хе-хе-хе...

Стасик кинув гамлетівський погляд і страждаючи поклав на груди руки:

— Просив же: один тільки раз стукніть!.. Ех! Що ви тільки наробили!.. Що ви наробили!

Стасик стиснув скроні й одвернувся.

З-за лаштунків виринув Коськин.

— Ну?..

І зробив бровами й ротом запитання.

— Лясь!—кістлява Стасева рука прилипла на мить до червоної Коськиної щоки й одскочила, щоб дати вдруге.

— Падлюко! Я тобі покажу, як „Мазепу“ мені псувати!..

— Що?!

Коськина різало дати й собі. Базилевський і Брень за допомогою Павленка розвели їх.

На сцену перся Стасів батько.

— Ну, спасибі ж вам, спасибі! Добрі чобітки пошили добрі...

Музики грали „Малороссійское попури“.

Карпо Хведорович вискочив у фойє й, витираючи блакитною хусткою з чола піт, проковтнув пиріжка й сів за чай.

Після концерту—в жупані, червоних чоботях та з Павленковою двоцівкою за плечима, Стасик стиснув Ксану під гарячі пахви й повів за місто в бір.

Місяць, мов любасий безсилий дідок, сласно подивився Ксані під хустку і, застидавшись своєї старечої легковажності, шугнув на хвилину за хмарку, потім знову виринув і поцілував Стася в розбиту верхню губу, хитро посміхнувся на листі кущів, і, зовсім уже знесилений, кволими анемічними рухами розправляв бганки на грудях Ксаниної керсетки.

— Дряні! І крихти немає в них мистецького чуття!..

Стасик подивився на небо, схилив на Ксанине плече свою голову й штучним, не своїм голосом декламував закоханий:

А ти, всевидяще око!
І ти дивилося глибоко
І не осліпло?
Око, око!..

1922 р.

СОНЯШНІ ПЛЯМИ

Райпродкомісар, товариш Шийка, ввійшов до кабінету райпродкому. Зі столу зірвалась ціла згряя мух і розсипалась по кімнаті: смачний окраєць паляниці, намащений липовим медом, що лежав на столі, не давав їм спокою. Вони поволі гуртувались ватагами й лізли до столу знову, поки дебела долоня з розмаху не захопила кількох і, розчавлюючи пальцями, Шийка соковито захрипів:

— К вищей мере—раз! два! три!..

З улиці крізь одчинене вікно летіла лайка, скрип коліс та хлюпання кінських ніг. Два вози не могли розминутись у великій калюжі, що лишалась од учорашньої зливи, посеред узенького завулку.

Сидячи на возах, дядьки били батогами по спинах та жижках свої шкапи, лаялись, сипали віжками, але від цього вози ще більше загрузали в болоті, ламали один одному передні колеса, а шкапи остаточно збились з пантелику і, нарешті, повні апатії, не звертали на батог аж ніякої уваги.

Двоє хлоп'ят мили під коморою маленькій дівчинці піском голову, і вона втішена стежила, як падали золоті піщинки на щоки, ніс, одкриті губи, але, нарешті, гра остогидла, і дівчинка хотіла встати. Хлопці метнулись ретельніше сипати пригорщами, але це вже їй не подобалось:

— Байстря! Байстря!.. Я мамі пожаліюсь...

І далі вже хникаючи, без жадної охоти й почуття, перебирала брудними ніжками до своєї призьби.

За тином соняшники закидали жовтими очима до сонця і ніжились, повні млости; червоний мак нахилився до гарбуза й щось прошепотів, а той, наче куркуль у неділю—розвалився пузатий, ще й огірки притиснув.

На вигоні хрюкала, борсаючись од спеки в болоті, здоровенна свиня... Душно.

Шийка сів до столу, надкусив окраєць паляниці (мухи ще дужче осатаніли) і замислився. Не дає розвборстки чортова куркульня—скостилити просить. А в продкомі секретар ячейки підкопується:

— Шийка непартейний,—каже,—і нащет баб того...

Потім Влас Іванович, продагент із Курщини.

— Жіть, канечно, можна било би, да вот їчейка не дают...

— Треба нажатъ,—подумав Шийка,—а то й справді ще засиплять.

Він узяв штампований папір і написав:

В Борімлянську Комуністичну Ком'ячейку.

Прошу принять мене в дійствительні члени, потому как я рабочий і крестьянин проливав у германську войну кров і визнаю власть і хотів би до кінця днів своїх захищати Революцію на своїм отвітственному посту в Райпродкомі, сознаю, що повинен бути комуністом і пролетаріем.

Степан Шейка.

Він задоволено одкинувся на спинку крісла й перечитав заяву.

— Да... Здається, встругнув. А голові комнезаму я тепер покажу дві дулі. Тоже супчик. „Шийка,—каже,—так потрібний у продкомі, як задній гудзик на френчу“... Я тобі ще втну гудзика! Ех, немає тобі тут ні спокою, ні удовольствія!..

Шийці заманулось іншого. Обережно потягнув за боки синє „галіфе“ з жовтими кантами, брязнув острогами, що новенькими ремінцями тримались на лакірованих чоботях „бутилкою“, і посміхнувся до себе.

— Люблю малиновий дзвон...

Поторкав волосатим пальцем з великим перснем коліщатко остроги. На обличчі перекосився скептицизм.

От тільки сапог глянцу не дає... А все через дрянь Сашку. Сволочі!

І Шийка встромив пальця в кнопку дзвоника.

Злодійкуватий кур'єр райпродкому Сашка, з вічно скуйовдженим, як у Рудька, волоссям, влетів, мов на пожежу, до кабінету.

— Уп'ять, стерво, ваксою накачав... Хіба не видіш, що получається?! Казав же гупталіном.

— Так немає вже, Степану Кондратовичу, гупталіну...

— Як немає? А чому ж не з'їздив у город купити?

— Так я ж односив подворні списки...

— Я тобі дам „подворні списки“, стерво! Пушол вон! Сашка кинувся до дверей, виробляючи по дорозі дві дулі й висолопивши язика.

— Подожди, дрянь,—щось подумавши зупинив його Шийка.

Сашка повернувся на каблучі босої ноги й, нахилившись убік, як граблями, махнув другою ногою в повітрі.

— Петьку позови!—крикнув незадоволено.

Через п'ять хвилин з поштою в руках і олівцем за вухом, у білій чистенькій сорочці, увійшов недавній крамарчук мануфактурної крамниці—діловод Петька. Поклав на стіл папери й увічливо став.

— Подворні списки готові?

— Кончаю вже, Степан Кондратович.

Шийка, здувши по дорозі до рота мух, проковтнув окраєць паляниці й інтимно підсунувся до Петьки.

— Дяка Романіку знаєш?

— Знаю, Степан Кондратович.

— А дочку Ганну Іоновну бачив?

— Оту біляву.

— Не... другу—цицькату.

— Ага-а!.. Да-да-да-да.

— Ну, от. Так напиши їй любовне письмо, да получче, а тоді принесеш на підпись.

— Харашо, Степан Кондратович. Зараз.

Через півгодини, під супровод Сашчиного сміху та банальних анекдотів завідувача зсиппункту, листа складено. Петька для більшого враження намалював на першій сторінці червоним чорнилом пробите стрілою серце, з якого, мов із меду, сочилися рясні червоні краплі. Листа подано разом із завідомленням до повітпродкому. Петька діловитим, псаломщицьким голосом прочитав обидва папери й поклав на зелене сукно столу.

Усмішка насолоди й задоволення сметаною розповзлась по Шийчиному виду. Звиклою рукою Шийка поставив під написаним штамп:

Райпродкомисар 4-го району

і розмахнувся червоним пером:

С. Шейка.

Петька провів листа через „исходящий“, подумав хвилину й написав: „секретно“.

Сашка з листом побіг із продкому, а Шийка став читати пошту.

Давно вже панує серед борімлянських законів традиція, за якою вся радянська пошта, а часом і приватні

листи, неодмінно потрапляють на перегляд і цензуру райпродкому.

Райпродком, на Шийчин погляд, це—штаб особливого призначення. Він—ударний. Правда, з цього виходила сила непорозумінь, скандалів, але традицію було встановлено й про неї дбало пильне Шийчене око.

В руках Шийки опинилась телефонограма:

Борімлянській ком'ячейці.

„В середу 5-го липня починається тиждень допомоги хворому та раненому червоноармійцеві. Улаштуйте мітинги, сходи та збір пожертв. Тези надіслано. Агітпроп повітпаркому“.

Насправді тез не було. Живий зв'язок Борімлянського волвиконкому—Микита Кривуля заїхав з города в Кириківку по оселедці, а з ним разом поїхали й тези агітпропу. Коли випадково по дорозі трапилось продати за два десятки оселедців, Кривуля без жодного сумніву й вагань утилізував тези. Сама телефонограма прийшла аж 8-го липня.

— Мітинг!.. Треба виступить...

У Шийки вже працювала буйним клетотом фантазія.

— Так, так... Значить, про розвборстку, далі „конверт і точка“... в тесную Антанту... Да здравствують продоргани... Треба, — подумав, — красние продоргани... Про Германію щонебудь би ще... Так, так: про Германію— хоч лусни, а треба. Хіба можна на мітингу без Германії чи там Европ яких!..

І Шийка пішов обідати.

Дяк Романіка тремтячою рукою підписав своє прізвище в розносній книзі, і Сашка метнувся з хати. Переляканий Романічин погляд стрибав по синій коверті,

і очі його болізно зупинилися знов на чіткому „с е-
к р е т н о“.

— Або розв'орстка нова, або хату заберуть!—з од-
чаєм подумав. Тільки чому ж—секретно? Може гуску
Шийка хоче. Може воно краще—просто послати Шийці
гуску, а самому не піти, щоб і очей йому не муляти?.. А
що як, боронь боже, в город викликають?—Захолонуло
серце, але заспокоївся:—Ні, ні, тоді б хтось інший приніс,
а не Сашка... Але все ж таки—секретно...

Стурбований Романіка поніс нерозпечатаного листа
до попа Сперанського.

— Ох, боже мій, отче Григорію,—не знаю що й ро-
бити мені! Або ж нова розв'орстка, прости господи, або ж...

Він безнадійно сунув попові коверту, і отець Григорій,
одягнувши окуляри, спокійно розпечатав листа, наче це
йому не Шийка, а консисторія пише, і потопив важкі
свої очі в чітко писаних рядках.

За хвилину йому баньки поширились, він, солодко
кахикнувши, зручніше розкидав свої гладкі стегна в
старосвітському фотелі, скрушно подивився на червоне,
пробите серце і, глянувши поверх окулярів на задубілого
Романіку, повернув листа:

— Полюбуйтеся!

Те, що заплигало перед зеленими підсліпуватими
очима Романіки, вразило його більше, ніж коли б устав
перед ним зараз із могили сам колишній цар.

Лист одкрив перед ним незнані обрії й перспективи:

„Любящая товарищ Ганна Ионовна!

*Настоящим имею честь довести до Вашего сведе-
нія о тех несоизмеримых чувствах, которые я впитал к
Вам с того дня, когда лишь на дистанции познал Вас.
Но, говоря в общем и целом меня мучает, точно муха,
пламенная красная любовь, и я даже не могу Вас видеть.*

Мы, конечно, далеки, но в частности я хочу выразить, что я Вас люблю любовью брата и, может быть, даже еще нежней. Позвольте аганжировать Вас с апломбом на спектакль.

Райпродкомисар 4-го района С. Шейка“.

Отець Григорій, переглянувши коверту, тикнув товстим пальцем на дрібненькі літери:

„Для передаче Ганне Іоновне“.

— Що ви на це скажете?

Романіка обтер з лоба піт і полегшено, на всі груди радісно зідхнув:

— Слава тобі, господи! А я ж був перелякався...

Ніяковий Сашка одчинив кабінетні двері, а на порозі завагався:

— Я вам щось хотів сказати, Степане Кондратовичу...

— Уп'ять може про Романіку?! Я тобі базікну, пацан.

Сашка підбадьорився й фамільярно вийшов на середину кімнати.

— Сидір ком'ячейський на базарі розказував...

— Ну?

Шийка настобурчив уха:—Кажі мені, Сашка, по правді, бо як збрешеш!..

Сашка потупив очі й упалим голосом, виправдуючись, сказав:

— Чого мені брехати! Я ж для вас, Степане Кондратовичу, стараюсь...

Шийка пом'якшав, і навіть десь на дні його хрипкого горла почулась ніжність:

— Кажі, Сашок, кажі. Я понімаю...

— ...Сидір казав, що на вашій бамажці, що до ком'ячейки подавали, написали — „одказать“; буцімто, каже, непутящий элемент...

Шийка визвірився:

— Уп'ять заливаєш, Сашка!.. Ой, Сашка, ти мені колись добалакаєшся!

— Ось побий мене грім, якщо брешу! Їй-бо, так і сказав: „непутящий“.

— Пушол вон!

Сашка прожогом зник, а Шийка тяжко замислився:

— Хто ж це воно підстроїв усе?

У Шийчиній голові заворушились одна за одною думки, липкі й брудні, як болото.

— Ні, єслі за совет стою, так ти мені подавай усе, а не „непутящий“! Тоже—„власть“!.. Та плювать би я хотів!..

Шийка спересердя гидко вилаявся, і од цього стало легше:

— Ні, треба, щоб—конкретно: хто й що; а тоді вже!..

Шийка подзвонив по Сашку.

— Слухай, Сашка: получиш ботінки й меду тобі дам, тільки щоб усе мені, як у рапорті: хто саме говорив у ком'ячейці і що. Пойняв? Іди собі.

Шийка, щоб заспокоїтись, пірнув у папери. Перед ним, як навмисне, наче всі змовились сьогодні дратувати Шийку, лежало:

„Цим Повітнарпросвіта пропонує вам не писати таких безглуздох відозв до населення, як та, що ви без усякого відома надрукували під своїм ім'ям, з приводу тижня чистоти. Всі матеріяли до друку мусите наперед надсилати на перегляд Політпросвіті Повітової Наросвіти“.

Шийка розірвав папір і шпурнув під стіл, а потім поміркував хвилину, схопив чистий аркуш і написав:

„Предлагаю вам не предлагать писати мені безглузді відозви, потому що: вопервых, відозва не безглузда, а я

сказав би, що даже очень разумна, а вовторих райпродком подчиняється непосредственно Упродкому, а не якимсь наросвітам“...

Шийка наказав Петьці послати відповідь негайно.

...Десь під Оріховим курів бій залізний, в гармати ненавістю кований. З колії бив-стогнав, як роздратований звір, ворожий панцерник... і повисла в сутінках лікарської мли туга змучених, ранених червоноармійців...

Сірі одноманітні, мовчазні ліжка благали допомоги...

Ще в суботу на брамі двоклясової школи лисніла афіша:

„У неділю 9-го липня 1921-го року гуртком любителів буде поставлено:

I. Кум-мірошник або сатана в бочці.

II. Деньщик перевернул все шіворот-навиворот.

Обидві комедії.

Перед початком спектаклів буде мітинг на тему:

„Допомога раненому та хворому червоноармійцю“.

Подробиці в програмі.

Початок у вісім годин по сонцю.

Якась компетентна рука дописала олівцем біля „мітинг“—„виступає Шийка“, після чого друга пояснила: „не Шийка, а Фрулет“.

Це була звичайна борімлянська контр-революція, але Шийка не міг її позбутись, бо „Фрулет“—це було вуличне прозвище Шийки.

Біля 12-ої години ночі, коли коритари двоклясової були набиті парубками та дівчатами й тріщали з усіх боків од луєкання насіння, а в перших рядах клясної залі сиділа ком'ячейка з волвиконкомом, вирішили почати мітинг. Найперше довелося вжити репресивних заходів,

щоб розігнати зі сцени сільську дітвору, яка, не звертаючи ні на кого жадної уваги, виробляла коло лаштунків легку й важку атлетику.

— Це тобі що, — кіятри, чи ярмарок?!.. — зловив шкільний сторож за карк найбільшого хлопчину, як 'видно, ватажка, і дав йому ляща. Не обійшлось без плачу.

Головувати мітингом добровільно згодився хтось із города. Почали записувати промовців.

— Ви, товаришу, про що?

— Я про бандитизм,—відповів байдуже, під впливом недавньої завірюхи Махновщини, що пронеслась над повітом, волюєнком.

— Першого випустіть мене... Не забудьте ж тільки сказати: „Слово дається (Шийка підкреслив) райпродкомісару 4-го району...“—підскочив і вперся довгими руками в стіл голови.

— А це через віщо Шийці першому?—висунувся хтось із гурту.

— Та потому, що продробота повсіда из первому місці,—вона ударная. От і більше нічого. Лизнув?—огризнувся Шийка; далі хтось перся до голови із залізниці і здалека кричав:

— Я—про транспорт! Транспорт—чуєте?

А Шийка знов до голови:

— Так не забудьте ж: райпродкомісару...

Завіса заскрипіла, запищала й поволі на двох мотузках полізла вгору.

— Мітинг на тему „допомога хворому та раненому червоноармійцю“ вважаю одкритим. Слово...

Шийка великими кроками вже гремів на сцені. Переповнена заля, мокра від поту, принишкла, але враз залилась оплесками та сміхом.

Заклавши руку в кишеню галіфе, задоволений Шийка посміхнувся. Далі хапонував ніздрями побільше повітря й саркастично кинув:

— Ич, пролетаріят вийшов говорить, з буржуазея смейоться!..

Раптом стрибнув на місці, мов цап, зробив рукою salto і, простерши до залі кулака, гримнув:

— Я вам ставлю ультиматум! Єслі продрозв'орстка не будет спольнена до врожаю, так я вас зажену туди... (якийсь голос із далеких дитячих забутих літ під рідною стріхою допоміг), куди Макар телят не ганяв! Потому, що єслі я з красною винтовкою добиваюся прав...

Шийці давно вже припало до вподоби „кровавая“, „красная“, і він, почувши їх десь у городі, тулив у кожній своїй промові.—Треба ж про Германію,—пригадав,—потому, що в нас ніззя по-хорошому, це не то, що тобі Германія, скажемо: там народ зробив собі революцію і заспокоївся, везде і скрозь—порядок. А в нас—необразовані, темні... Говориш йому: спольняй розв'орстку, а він тобі: „не можу, скостилить трохи“... Так як же скостилить, када морда в його не пролетарська! По-німаєте?...

Питання про розкладку ніби вичерпалось, але на поміч Шийці прилетіла задумана в Райпродкомі промова:

— А тому, товариші, соєдінімся в тесную Антанту й розіб'ємо всіх Врангелів! Да здравствують красние прод-органи!..

Заля заревіла від оплесків, вигуків та сміху. Шийка, з піднесеним високо кулаком, побідною ходою ступав за лаштунки.

І виступали чередою один за одним борімлянські промовці, але так ніхто й не сказав про допомогу хворому та раненому червоноармійцеві...

В антракті діловод Петька з улесливою посмішкою підбіг до Шийки:

— Сашка вже передав листа, Степане Кондратовичу...

— Ну, що ж, покрасніла, каналія?

Шийка задоволено дзенькнув острогами й закурив цигарку. Відкільсь із розпареної людської маси виринув Сашка. Кинувши довкола метким, прищуленим оком, він зразу ж помітив Шийку, засмикав позаду бганки на сорочці й винувато підійшов.

— Степане Кондратовичу, я...

— Справився, Сашок? Молодець—хвалю!

Сашка переступив з ноги на ногу й розкрутив на сорочці бганку:

— Я оце зараз підслухав...

Шийка здригнувся.

— Ну? Так хто говорив—„непутящий“?

— Ні. Я не те... Голова Сполкому...—Сашка не втримався, і його широкі губи ледве-ледве тільки спинили готовий уже пирснути сміх.— Голова Сполкому казав, що з города привіз бамажку, щоб вас ізкинути з Райпродкому...

— Що-о?..—Шийка спалахнув і, схопивши Сашчину руку поверх ліктя, щосили труснув:—Ти знов мені, Сашка! Заприсягни, що не брешеш!

Кволе Сашчине тіло затремтіло й скорчилось. Сашка затулив рукою голову й силкувався випорснути. До них почали наближатись дехто з цікавих.

— Уб'ю гада!—Шийка добрим стусаном одштовхнув від себе Сашку, висунув наперед кобур „ногана“ й пішов до голови пояснятись.

Збентежені глядачі, поки не пізно, один по одному, нишком тікали з вистави: хтось пустив чутку, ніби Шийка викликав міліцію й буде перевіряти документи.

Секретар комосередку, покинувши мітинг, прийшов додому й, щоб не проминути чого, знову уважно розглянув „Діло“.

— Треба було б ще промову Шийчину записати,—подумав.—Теж партач найшовся—про Германію розказувати! Тільки мітинг спортив.

Секретар дописав свіжі вражіння й пришив до „діла“, поданого потихеньку від дяка Романіки вранці, Шийчиного листа.

Надворі від секретарської хати до школи сунули в ніч отарою байдужі, патріархальні верби й, не вважаючи на блиск далеких зір, ліньки спускались до річки, заглядали в чорне, мулке дно і по-старечому мовчки мріяли.

Про що могли мріяти старі борімлянські верби?..

1922 р.

НЕРОЗГАДАНА ТАЄМНИЦЯ ТОВ. БУРДУНА

Було:

Село—і серце одпочине,
Село на нашій Україні“...

А потім раптом—

Шуміли вітри, ранками сизими плекані, сміялись пожежі роздертими вустами, клекотіли села.

І—

Втихомирились.

Тільки попіл розвіявся по стерні й затоптано межі панських ланів...

Тепер по-звичайному: посередині мурована волость колишня розсілась купчихою під старими осиками; біля волости—старі колоди не знати якого часу, хто привіз і коли підуть у діло; майдан, застелений шпоришем, прибирається коло тинів бур'янами; а далі, скільки око бачить—хати, садки, городи, хати, хати й левада.

Мовчить левада: хто зна, чи згадує старе, чи прислухається, як шарудить коло греблі річка Карлівка (за шведа король проїздив отут). Дримає село. На червоній вивісці, що над ганком, білими літерами Виконком, а всередині, якраз під портретом Луначарського, папірець чітко написаний:

Товариші незаможні селяни. Всеукраїнський з'їзд Комнезамів прийняв шиф над воздушним плаванням... і так далі.

Риплять спроквола виконкомські пера, як чумацька мажа по сіль, шелестить степовою тирсою папір і бай- дуже лінки літають від стелі на столи, з столів на стінки уїдливі мухи—буденний день.

Та це дарма. Голова сільради Сердюк і писар виконкому Калита вже лежать черевом долі під рясною грушею на шкільному дворі. Полуденне сонце залило майдан, ніжно цілує головки соняшників, а потім стомлене тихо журиться воно на землі під старими яблунями.

Сердюкові зараз мало діла до того, які там везе- рунки витіває сонце—він тупо дивиться на велику, порожню школу, тільки настирлива думка уперто свердлить голову:—Ну в кого ж воно вже вигнали?.. Сердюк перебирає в пам'яті всі кутки села й раптом його очі засвітяться тихим, щасливим огнем і лагідні зморшки вкриють старе лице:

— Єсть! У Крамарчука вчора запарювали.

Тоді наче ще більше почервоніє вишневий ніс у Калити, а Сердюк скочить на жваві, підбадьорені ноги, крутне сивого вуса й прудкими кроками, як чоловік і його тінь, Сердюк із Калитою простують на край села.

Ополудні чи вже надвечір Сердюк із розстебнутою чемеркою, веселим, жартівливим лицем і трохи гучнішим голосом піде підписувати „бамажки“ й трохи згодом:

— А куди б його на вечерю?..

Далі цього Сердюкова думка й не сягає. Та й навіщо? Обрала його, Сердюка, шість місяців тому громада, настановила за председателя, а йому аби в город „бамажки“ йшли та хліб до станції гнали. А прийде кінець—ну, так що ж: хіба мало в Сердюка землі й чи ж задарма стоїть худоба? А до обіду чи до вечері й сам уміє „гнати“.

Якось воно буде.

Надвечір до села приїхав уповноважений перевиборів до Рад товариш Бурдун.

Це нагнало Сердюкові суму. Він не любить приїзду в село „начальства“: скільки клопоту, а в перспективі—нудні засідання й порожня вечеря. Сердюк ще добре пам'ятає той день, коли якимось приїхали з міста й загадали сход.

Тоді плакали від поту великі стіни просторої школи й по всіх кутках стримували сопіння дядьки. Красно говорив товариш і все було б гаразд, якби не оте кляте:

— ...а тому я пропоную таку резолюцію: „Ми, селяни села... обіцяємо вчасно й акуратно внести накладену на нас продрозв'орстку, а також клянемося напружити всі наші сили на знищення в корні бандитизму“...

В задніх рядах зчинилась метушня. Сердюк перший закримітив спереду, як один по одному дядьки шмигали в двері, і раптом там зробився тиск. Товариш спалахнув і вражений замовк: розминаючи сусідам ліктями боки, селяни перлись на двір. Товариш схопився:

— Товариші селяни! Товариші! Ви не зрозуміли мене... Я пропоную резолюцію. Ця резолюція...

Селян було пізно зупиняти.

— Як уже пішла резолюція та розв'орстка, так краще, Хомо, тягни додому!

— Та воно конешно! На чорта!

— Ми думали, воно так собі, побалакати аби...

Заля хутко порожніла. Сердюк жалісно тоді помітив, що тікати було ніяк: на передніх ослонах сиділи незможні та в дверях шкільні сторожі, яким губити було нічого. Резолюцію тоді ухвалено одноголосно й Сердюк мусів підіймати за неї руку також...

Було...

Але раз тепер Сердюк за председателя у волості й на село наїхало начальство—хочеш не хочеш, а йди. Бо ж—„Центр“. В. Сердюковій голові він займає особливе місце побожної уяви далеких, незнаних, суворих країн.

Сердюк почував під картузом вогке від духоти волосся, важко зідхнув, застібнув на всі гаплички чемерку, схопив під пахву якісь папери навмання й пішов до виконкому. На об'єднаному засіданні виконкому з комнезамом, де товариш Бурдун мав прочитати доповідь, присутність незаможників боляче вразила Сердюка.

— Ну, що оці „комики“? Босота!.. І сама б хотіла випити, та й хіба ж не п'є? А поскаржаться, мабуть, сучі сини. Все докажуть йому,—з тугою подумав він, увійшовши до „председательської“.

Перед початком балакали про податок і врожай на пшеницю. Бурдун зрідка кидав окреслені певністю слова, часто кутив із розмальованої коробочки довгі цигарки й більше слухав. Кандидат сільради старий Сусідка причелепав на засідання також. Сусідка—філософ, він цікавиться релігією й любить на цю тему побалакати з „центром“. Він підсунув до Бурдуна свого дзиґлика, розгладив надвоє свою бороду і з-під перехнябленої набік голови блиснув цікавими, старечими очима:

— Ну, а нащот віри,—як?

Бурдун мимоволі скривився, але ту ж мить жваво почав:

— Бачите, товаришу, ми дивимось на цю справу так: релігія, взагалі, не потрібна людині; але, крім того, вона й багато шкодить. Поперше...

— А біблія, скажемо, хіба теж непотрібна?

— Розуміється...

— Ну, а ось, приміром, таке місце в ній... (Сусідка міцний на біблії, цим коником він завжди виїжджає, говорячи з „центром“). „І приїде же на землю анци-

христ, ім'я же йому звериное"... А знаєте, як звуть Троцького?

— ?

— Лев!

Бурдун підтягає чобота, закурює нову цигарку і з запалом переконує; тимчасом розпочинається засідання, і ніяковий Сердюк розстібає, то знову застібає свою чемерку.

Порядок денний протоколу глибоко вражає Сердюка: перевибори ради...

Воно, правда, давно б уже слід сподіватись, але ж хіба за „бамажками“ вгледеш!

Ясно стає тільки одне—„комики“ приготувались і будуть патякати. Бурдун при звичаєнім голосом читає інструкцію. Переходять до складання списку неправомочних громадян, і до Сердюкового вуха крізь туман махорочного диму долітають рішучі, наче на нього спрямовані Бурдунові слова:

— ...спекулянти, самогонщики, куркулі, а також попівська шатія повинні бути ізольовані від рад.

Сердюкові не подобаються всякі нові слова, „куркулі“, „шатія“.

— Скільки на світі живемо, і ніхто не знав. Повигадували ж, ледащі!..

Він погладив голене підборіддя, сіпонував уса і, як голова ради, вирішив за потрібне сказати першим.

— Ну, як говорити—контр-революціонери, то в нас такі знайдуться: Кушніренко за царизни в пільпебелях був, Голка—урядником... жандармів ми так що й не бачили. Піп з дяком і тепер служать... Та й хіба ж вони захочуть сюди лізти?

— Треба ж позаписувати, щоб, бува, не забули,—діловито перебив голова комнезаму.

— Та хоч і записуйте—про мене!..—досадливо кинув Сердюк, а в голові пробігло: все вже, мабуть, розказали, все...—Ну, тільки, що більше, так, пожалуй, і не знайдеться.

— А спекулянтів кого знаєте?

— Та хіба що ото полупанок або ще Грек Семен...— знову гладить підборіддя Сердюк.

— А Забийворота, Погорілко, Мисочка?—загомоніли незаможні.

— Та, пожалуй, що й Забийворота та Мисочка, ну, а щодо інших, так я так що не звестен...—наче виправдується Сердюк, а думки, наче мухи в бабині літо: насідають злидацюги, все вже доказали.

— Гаразд! Ну, а із самогонщиків хто тут є?—по-клав на руку голову Бурдун.

Засідання завмерло, мов захлинулось. Сердюк знову застібнув чемерку, крутнувся на дзиглику, убгав у груди холод і, безпорадно розвівши руки, мняв кожне слово:

— Самогонщиків?.. Так як говорити, то в нас таких і немає. Хіба там ото до христин, чи до весілля, або на святки вижене хто... а щоб так хто робив, так я сказав би, що й немає таких... Та й хіба ж угледиш?

Список склали. Засідання скінчилось. Сердюк знає порядок: моргнув Калиті й підліз до Бурдуна:

— Воно, товаришу, повечерять би вам треба. Проголодались, мабуть, добре...

— Та коли можна, я...—запинився на хвилину Бурдун, але Сердюк допоміг:

— Воно, конешно... так тоді ходімо зараз!—моргнув знову Калиті й пішли втрюх.

Коли вийшли надвір, Сердюк задивився на молоді зорі.

— Куди ж би вас повести?..—Перед ним стало кілком: п'є, чи не п'є?

— Тільки ведіть до заможних, бо що ж ми будемо об'їдати бідноту,—поставив Сердюка в сумнів Бурдун.

— Е-е, тут треба обережно,—подумав Калита,—щоб і до самогону близько, і не в самогонщика:

— Хіба до Коваля?

— Та хоч і до Коваля...—погодився Сердюк, тільки все не міг заспокоїтись: п'є, мабуть, невірний, п'є—тільки не показує. То ми знаємо, що ти там на засіданнях балакаєш—ні, ти тут скажи, коли на столі борщ парує та баба млинців з сметаною подасть! Що ти тут, голубе, заспіваєш?..

Коли прийшли до хати, Сердюк зняв шапку, махнув рукою й підійшов до баби:

— Ставте, хазяйко, борщу та ще чого там,—і для більшої ваги додав:—і з ц е н т р у приїхали, проголодались за дорогу...

Коли посідали до столу, Сердюк помацав зовсім нецікавий йому ніж і не знав з чого почати.

— Воно так повсіда—як приїдеш відкілясь, так хоч умри, а їсти дай... так уже воно ведеться, що після дороги так дуже їсти хочеться... та ще як у мороз, або після дощу, та баба борщ на стіл поставить, так... воно й по чарці тоді добре...—кинув гачка.

Бурдун мовчав.

— Чи ж п'є, чи не п'є?—знову занудило Сердюка.— Та ні, конешно, п'є? Це тільки так, для хвасону значить. Або соромиться може...

На стіл приплив борщ. Порозбирали ложки й взялись до хліба. Чарами вдарила пара Сердюкові в ніздрі й зашвербіло в горлі. Не видержав:

— Так, може, товаришу, того... за пляшкою послати б? До борщу воно, знаєте...

— Я не п'ю,—одрубав Бурдун, насупив брови й мовчки, похмурившись, почав їсти.

Довбнею впало на Сердюка пропав. І він, ковтаючи похапцем борщ, не виймав із миски очей.

— Не вгадав! Невже ж, справді, не п'є?

У неділю незаможники, підбадьорені присутністю в селі Бурдуна й помначміліції, постарались.

До виконкому урочисто сунула тичба людей. Попереду тягли дві сулії з жовтим відблиском, а всередині з „апаратом“ на плечах у вигорнутій шапці, щоб було йому в пам'ятку, чимчикував приголомшений самогонщик. Бурдуна викликали подивитись на ганок. Сердюк оддалік спостерігав надзвичайну картину.

— Пити другим так не дає, а сам візьме тепер собі, невірний!—лягла піском переконана думка.—Тут ти святий та гожий, як тебе всі бачать, а що ти в городі з ним будеш робити? Знаємо таких! Бачили вже!

Незаможники, перебиваючи один одного, похапцем розповідали Бурдунові, як було. Бурдун, не діждавшись кінця балаканини, перейшов до діла. Звелів поставити сулії на землю, озирнувся довкола, взяв стару люшню й...

— Невже розіб'є?—завмерло в Сердюкових грудях:—стільки добра пішло!..

Дзелень-дзень, дзень... дзень...—останнім тріснутим лементом поскаржилось скло і замовкло. До Сердюкового носа долетів знайомий, приємний пах.

— Не п'є... От штука!

А далі сунув у кишені чемерки руки й сам до себе здивовано промовив:

— Це якийсь малахольний...

КРИЖАНІ МЕРЕЖКИ

I

Коли випаде перший сніг і сиротою похилиться до білого савану останнє зелене стебло колишнього літа і тихо зажуриться воно над забутими днями,—моя скорботна думка наче блукає по цвинтарю і б'ється об надгробки, силкуючись збудити тих, що вже не встануть ніколи...

Моя розкраяна надвое душа горить тоді і сяє мовчазними переливами в гарті дивовижної, прекрасної боротьби, і я так тонко відчуваю, що хтось умер у мені разом із літом і хтось дужий народився боротися з зимою.

Виють і в'ються мотками безкінечних, поплутаних дротів завірюхи, летять перед очима привиди моїх спогадів і биті, старі шляхи зійшлися на роздоріжжі—це пролог і епілог до нескінченої повісти мого життя.

Я знаю тільки одне: коли сивий, знайомий здавна мені дідуган, пустуючи, вигаптує на шибці свої чудернацькі, холодні мережки,—тоді десь у кутку моїх грудей засвітиться теплий вогник, і я згортаюсь у маленького бентежного дітлаха Кольку і, хоч на мое дитинство лягли товстим шаром літа, мені кортить вибігти, як колись, на двір і по-дитячому—весело й безтурботно ковтати на льоту холодні пелюстки пухкого снігу.

...І пригадується мені, наче крізь далекі одвіяні сни,
моя дитяча пісня на далекій півночі:

Зимушка зима
Холодна была,
Морозливая...

Зійшлися шляхи на північ із стежками до моєї ко-
лиски, і, повірте,—я люблю ту далеку, чужу й рідну мені,
холодну й теплу затишком мого дитинства північ. І то
надаремне, коли я проходжу тепер через площу Героїв
Перекопу, старий Хмельницький на металевому коні по-
казує мені булавою на північ,—ніхто не покаже путі до
загублених днів малого Кольки і хіба тільки завірюха
жартома одкидатиме сторінку за сторінкою назад і збу-
дить те, що вже давно заснуло навіки...

Хай.

II

Зимові вечори...

На дворі гуде холодний вітер із сніговими голками,
тужно рипить за вікнами старий Брянський бір і зо всіх
боків на наш дім суне чорна зловісна ніч.

Татко мій одягне засмальцьованого залатаного ко-
жуха, візьме кошик із їжею і наостаннє буркне мені крізь
попелясті, шорсткі вуса своє неодмінне: Учись, Колько!

Мені шкода, що татко вночі не буде спати на паро-
возі, а в хаті так тепло й чути знайомий приємний дух
шмаровидла від татчиного кожуха, але татко, зідхнувши,
знову скаже:—Учись, Колько,—і поважно додасть:—інже-
нером будеш!—Він завжди вкладає половину своєї душі
в це „інженером“, і воно виходить у нього якимось по-
божним і мені здається—недосяжним. Це мене трохи
дратує, я хочу йому відповісти, але татко вже суне на-
перед кошика, переступив поріг і зачиняє двері.

Тоді я зашиваюсь у темний куток і в сутінках со-
лодко мрію:

— Ні! Я ні за що не буду інженером. Що—інженер? От хоч би й наш Рудольф Карлович—у нього в носі росте волосся і може від того він завжди сопе, потім усі його поза очі дратують „ковбасою“ і найголовніше—він завжди, коли їде поїздом, сидить у вагоні, а не в паровозі. Коли я виросту, я неодмінно буду машиністом, навіть хоч би й кочегаром—аби тільки пахло шмаро-видлом і можна було б досхочу свистіти на паровозі...

Передо мною стелеться в невідоме безкінечна колія, якою з диким свистом полетить мій паровіз і понесе в безвість мою буйну дитячу радість.

О, я не так тоді свисну!..

На дворі за вікнами причаїлась ніч і гуде під дахом розпучливий, рвучкий, невблаганий вітер...

III

Ми таки доброго завдали гарту Генці Климовському. Генька за японця, а ми—руські: грали в японську війну. Генька довго не згоджувався бути за Японію, але, в кінець, ми його умовили: ну кому ж справді, як не йому бути за Японію?

Генька—поляк. Навесні він подарував мені цукерку з усатим паном на обгортці. Я пожадливо розгорнув папірця й, леле: всередині була грудка вогкої землі.

З того часу я не люблю поляків, але я добре тепер знаю, що 1-го квітня треба неодмінно когось обдурити, і мені здається, що цей звичай занесли до нас поляки: довгі вуса, білий мох брів і на голові шапка з пером. Генька, як виросте, буде теж усатим паном, як на цукерці. Потім мій татко машиніст, Тольчин—слюсар з депа, а Генчин—артільник—кому ж, як не Генці, бути за Японію!

Генька засів за кучугурами снігу й гатив по нас го-рощинами з своєї дерев'яної гармати, касирів син Па-влушка Купрович допомагав йому приготованими вже сніговими кулями.

Я з Толькою жваво одбивались із свого Порт-Ар-тура—засипаного снігом смітника, але, коли Купрович влучив мене в лоба, я добрав способу віддячити Японії. Не гаючись, я забіг у сінці й скопив добрий десяток крашанок, що мати приготувала на різдвяні моргуни.

Тепер фортуна була в наших руках: я сміливо ви-лазив із Порт-Артура й, підбігши до японської кучу-гури, гатив крашанкою в крижану шапку, що Генька ви-вернув із цеберка й назвав її Токіо.

Крашанки одна по одній, як камінці, підлітали до криги, востаннє коротко цюкали, й жовта пляма залі-плювала Генчине Токіо й крапала на сніг.

Це була прекрасна моя вигадка, й навіть сам Толька був вражений від неї.

Японія була зовсім приголомшена: Генька з Купро-вичем, покинувши позиції, вилізли обдивитись жертви моєї артилерії. Тольці кортіло не відстати від мене й тому він зараз же, причаївшись за моєю спиною, раптом з несамопитим криком підбіг до Купровича й шарахнув його сніжкою в лице.

Генька скочив за кучугуру й заходився ретельно одби-ватися. Але Японія зазнала великої поразки. Маленький ніс Купровича до неможливого почервонів, а на очах виступили несамохіть уперті сльози.

Купрович не заплакав, але кілька хвилин стояв спан-теличений, не знаючи за що взятись; за хвилину він спам'ятався і бездоладно, кричучи на все горло, кидав пригорщами на Тольку сніг. Та перемога наша була вже очевидна й це додало нам завзяття. Я піймав Генчину

сестричку Ядзю, що ліпила братові сніжки, й розправився з нею, як із хунгузом; розстебнув пальто й зацхнув за комір добру жменю снігу.

Ядзя спочатку пручалась. Я бачив її червоненькі пальчики, що намагались одпихнути мою руку, але враз Ядзя облишила всякий опір і розкисла.

Я покинув свою кару й жахнувся її наслідків тільки тоді, коли червоне Ядзине лице перекривилось безліччю зморшків і Ядзя, ревучи на весь двір, пішла до моєї матері скаржитись.

Я почув у дверях нашої квартири її плаксиве:

— Ваш Колька б'ється й крашанки вам усі перебив...

Через хвилину на двір випливла під хусткою моя мати й ахнула: з крижаної шапки розплескалась мало не по всій кучугурі половина її крашанок.

— Ах ти ж убоїще! Ступай зараз же до хати!

Я почув своє вухо в лещатах її кістлявих пальців і покійно пішов до хати. Найбільше було шкода, що ми не довершили перемоги: війна скінчилась ні на чие.

Я похмурий стояв лицем до стінки в кутку кімнати й слухав, як пащикувала над рештою крашанок моя мати.

— Ябеда проклята,—думав я про Ядзю:—я тобі ще покажу, як скаржитись!..

IV

Вранці Генька катався на санчатах, а Ядзя трохи засмучена стояла тихенько серед двору й зрідка покашлювала.

Генька під'їхав на своїх чепурненьких санчатах мало не до самих моїх ніг (йому заборонили тепер гуляти зо мною у війну) й докірливо, хитнувши головою в бік Ядзі, сказав:

— Бачиш: через тебе тепер кашляє: застудилась...

Мені стало соромно, але, одвернувшись від Генчиного лиця, я буркнув:

— Хай не мішається!

— Так недобре, — навчаючи сказав Генька: — ти негарний. І мені мама сказала, щоб я не гуляв з тобою.

— І не треба! Хіба що?..

Я гордовито пішов геть від Геньки, але я відчував, що позад мене стояла Ядзя й скрушно дивилась мені вдогін. Мені, на правду, було шкода Ядзі; я раптом з острахом подумав:

— А що, як Ядзя захворіє і вмере?.. А Ядзя така добра, вона позавчора дала мені половину свого яблука й показувала книжку з птицями... Мені защемило:

— І нащо було сипати Ядзі за комір снігу!..

Але у хвiртці з'явився Толька; він допіру прибіг із дому, після своєї звичайної дресировки хазяйського кота, і був захоплений. З деякого часу Толька, шукаючи способу дошкулити кватирній хазяйці, що не дозволяла дітям кватирантів бавитись із своїм цапом, натрапив на хазяйчиного кота. Йому спало на думку вивчити кота ходити на передніх лапах. Толька вмів вигадувати різні штуки. Вліті, коли Степанида Івановна (навісна хазяйка) виносила свого папугу у великій клітці на двір „провітритись“, Толька заходився вимуштрувати папугу по-своєму. Він, заховавшись за ганок так, щоб очі Степаниди Івановни не могли на нього впасти крізь одкрите вікна, уперто торочив:

— Степанида Івановна—обжора Івановна, Степанида Івановна—обжора Івановна..

Папуга нервово мотав головою, а потім здуру вигукував:

— Попка дурак!

Тоді Степанида Івановна підпливала до лутки і, схилившись на подушки свого черева, ніжно одгукувалась: — Попочка мій, золотко моє!..—але, помітивши Тольчині ноги, вона мінилась і кричала.

Зустрінувши Тольчиного батька, вона скаржилась: — Ваш шалопай мене попугая портит. И что это, в самом деле, такое! Через него мой попочка плохо теперь выговаривает—„дурак“.

Вивчити kota ходити на передніх лапах—це був чи не найбільший розмах Тольчиної фантазії. Кота звичайно випускали по обіді на проходку і Толька вже пантрував його надворі. Він ловив kota за тулуб або хвіст і, однівши в сутички між дровітнею й парканом, починав свою дресировку. Пообіденний настрій котові потроху псувався, але кіт ще не виявляв акції; коли ж Толька задирав котові задні лапи й ляпасами по животу не дозволяв їх спускати, кіт спочатку незадоволено нявчав, далі намагався втекти, та кожне його змагання попереджала Тольчина рука й Толька, командуючи: а-ле-оп-ля! знову починав муштрувати.

Далі кіт уже пручався, дряпався, дико верещав, аж поки хтось випадковий не гримне на Тольку, і тоді Толька щезав у один бік, а переляканий кіт у другий.

Зиркнувши крізь хвіртку, Толька зразу ж помітив мене й радісний побіг мені назустріч.

— Розумієш, сьогодні пішов! Та ще як! Я його, значить, поставив—стоїть; як сучий син, стоїть; ну, думаю, стерво, ти в мене таки підеш; та й штовхнув. Він тиць лапою, тиць другою, а я його, щоб сміливіш ішов, та голкою під ребро! Як шкварнув він тоді сальто-морталь! Гу-ух, і сміху ж було!..

Мені чомусь стало шкода kota. Я обернувся туди, де стояла Ядзя, й подумав:

— Що, якби Ядзя бачила, як Толька мучить kota— вона, мабуть, плакала б...

Я сказав Тольці сумну новину:

— А Ядзя кашляє...

Тольку це не вразило, він зневажливо кинув:

— Так і треба їй... полька куцохвоста!

— Вони тепер із нами не будуть гуляти, їм мама заборонила.

Толька й на це махнув рукою:

— На чорта вони нам! Тільки—„бендзе“ та „пшепрашам“. Он начальник станції сказав, я сам чув: „поляки вредные для России“. А ми з тобою руські—що нам до них!..

Мене гукнула мати обідати і я пішов додому, замислившись. „Ми—руські“, а чого тато каже, що я хахол?

Я пригадую далекий Недригайлів, де живуть мій дядько з дядиною—хахли, хату з перепелицею в клітці під стріхою, курінь на вгороді, і я питаю себе, чому тато тут не говорять так, як дядько, і тільки мати заспіває часом тої пісні, що співала там дядина?..

Я неодмінно, коли буду машиністом, приїду до дядька й покатаю їхню Надійку на паровозі. А ну, хай лишень почують хахли, як засвистить мій паровіз! Бідні! Вони зроду ще не бачили поїзда...

Тато мій уже пообідав і, спочиваючи після маршруту, стиха наспівує на ліжку:

...Славное море, священный Байкал,

Славный корабль, амулевая бочка...

Ей, Баргузин, пошевеливай вал!..

Я прислухаюсь до цієї пісні, і в її словах тане, як крапля в морі, і далекий Недригайлів, і білі хати, й рясні верби, і розлягається передо мною за батьківським співом безкрая Росія, далекий Сибір, ліси, сніги, тайга...

І нужденними пілігримами зникають за хвилями російського ландшафту в моїй уяві хахли, і я, маленький дітлах Колька, я—руський, я люблю цю безкраїсть і сувору, заляклу упертість чорних лісів Московщини.

...Шилка і Нерчинск—
— Не страшны уж мне,
Снежные горы давно миновали...

І я знаю, що коли б я тоді говорив тою мовою, що тепер, я рішуче й по-дитячому зухвало гукнув би через колії, станції, ліса й багнища до наївної хати з перепелицею в клітці:—Ех, ви мої дядьки! Вам ніколи не збагнути таємничих думок безкінечних просторів Московщини...

О, моя розпарена на горішній полиці лазні Московщина з самоваром на чолі...

Це ж тобі, сильній і жорстокій, я шепотів свої дитячі молитви! Це ж твоєму рудому серцеві я віддав свою дитячу душу.

Чудні мої дядьки: вони не п'ють у своєму Недригайлові навіть чаю...

Ех, ти моя чайна Росія!..

Позавчора зайшов до нас Кисельов із вагонного цеху, говорив татові:

— Што наше гасударство: Расея, цар і водка—вот тебе і весь сказ!

Мені це дуже подобалось і я говорив уже за це Куровичу і Тольці.

Але в моїй дитячій душі (аж тепер я розумію це добре) немає злости до Росії, я люблю її, як сон-цвіт на весні на узліссі Брянського бору, як тиху журу обліплених снігом зимових ялин.

А тато лежить і співає далі:

...В дебрях не тронул
Прожорливый зверь,
Пуля стрелка миновала...

Вчора ввечері Толька сказав мені пошепки:

— А наш цар—дурак.

Я підійшов сьогодні до татка й нерішуче спитав:

— Тату, а правда, що наш цар дурний?

Татко хитро посміхнувся крізь попелясті вуса й хляпнув мене по плечу:

— Забастовщиком ростеш, каналія!

Я уперто переспитав:

— А правда ж?

— Не базікай, а то знаєш,—куди тепер за такі штуки...

Татко пішов лагодитись до поїзду, а я побіг на двір.

Кілька день уже, як ми поділились: Генька й Купрович—чорна сотня, а я, Толька й пралин син Козарезов—революціонери.

Толька стягнув у матері червоного напірника, приладнав його до держака мітли, й ми, погрожуючи руками та ногами, проходили повз Геньку, Ядзю та Купровича й на весь двір співали:

— Отречемся от старого мира.
Отряхнем его прах с наших ног...

Купрович яхидно перекиривляв нас:

— Отречемся от серого мыла
И не будем мы в баню ходить...

Генька зареготав і це нас образило. Перший похопився Толька: він підскочив до Геньки, схопив його санчата й радісний повернувся до нас. Ми зробили з санчат барикаду й закидали чорну сотню сніжками. Над нашими головами на держаку в Тольчиних руках маячив червоний напірник і штовхав нас вигнати Геньку з Купровичем на вулицю. Але раптом хтось крикнув серед двору:

— На станції б'ються! Замкніть ворота! Чорна сотня!..

Наша хазяйка похапливо замикала хвіртку, на ганки повиходили стурбовані пожильці, й ми, покинувши сніжки й барикаду, полізли на паркан дивитись.

Від станції чулося крик і роздирали нашу цікавість чиїсь надірвані зойки. Толька не витримав:

— Я побіжу.

— І я... тільки ж фіртку зачинено?

— Плювать! Ходім за дровітню, а там—через паркан.

Ми весело стрибнули на пухкий сніг за нашим двором, я на хвилину з боєм спинив свої очі на розірваному рукаві й ми побігли до станції. Я добре засапався й просив Тольку почекати, коли ми враз зупинились перед дивовижною картиною.

Назустріч від станції сунув просто до нас якийсь натовп. Ми стояли вражені й не могли зрозуміти: перед нами маячили чиїсь руки, ціпки, летіли вгору калоші, кричали, хтось намагався співати—натовп крутився, як дзиґа. Ми підійшли ближче і я перший злякався: ще ніколи я не бачив, щоб билосся стільки людей. Ось висунулась якась руда борода. Вона гасала дебелими кулаками на всі боки, і я чув, як за кожним ударом борода крехтіла й відсапувала.

До нас підскочив якийсь чоловік із одірваним коміром на пальті й скривавленим чолом. Він держав обома руками голову й з-під пальців по блідому лицю сочилась струмочками кров і падала на сніг.

Побачивши нас, він хрипко прошепотів:

— Діти! Чого ви тут?

Ми не знали, що відповісти, й винувато розглядали скривавленого чоловіка. Тоді він суворо крикнув:

— Зараз же мені додому, клопи!

З заулку вискочили нові якісь люди й бігли до натовпу. До нас збоку долетіло:

— Бий! Лови! Бий!..

І ми що духу пустились навтьоки.

VI

Вже два дні, як мовчить станція. І вранці я не можу вже пізнати по бадьорому гудку московського поїзда, що треба йти до школи.

Страйк...

Я приходжу до класи, але мені не хочеться розв'язувати моїх книжок і дивитись у зшиток. Справді, з якої речі ми тут, коли всі не працюють? Толька підліз до мене з своєї „Камчатки“ й почав спокушати:

— Давай забастуємо! Мій папа не пішов і сьогодні в депо. Чого нам тут сидіти? Ходім на станцію.

Ми скористувались, що вчителя ще не було, й шмигнули із школи.

Опинившись на дворі, ми, весело підстрибуючи, зневажливо підкидали вгору наші книжки й простували до станції.

... Нам не нужны златые кумиры,
Ненавистен нам царский чертог...

Наче невидима, всемогутня рука вирвала в одну мить із станції її душу. Стояли коло депа мовчазні, покинуті паровози. Здавалось, вони замовкли навіки.

З чорних, закурених вікон майстерень віяло холодом і пусткою.

Ми жваво розглядали незвичайну, дивовижну картину. Через перон мляво пройшли якісь випадкові транзитні пасажери й, мов тіні, зникли в дверях вокзалу. Начальник станції нерішуче виглянув з-за рижка й повернувся назад.

Толька, почувуючи себе надто вільно серед загальної, настороженої тиші, сказав:

— Ось тепер то ми покатаємося на дрезині. Гайда! Дрезина була наша найближча до здійснення мрія. Ми пробігли через північний парк, заглянули, на всякий випадок, у вікно стрілочної будки, але й там, як і скрізь, було тихо й навіть сумно, наче стрілочник розвів останню колію і вже ніколи не зніметься його рука з зеленим прапорцем вітати загальмовану ходу змореного московського поїзда.

Була одлига й легкий вітрець, розігнавшись із сизої безкінечности, куди побігла колія, тричі перестрибнув через шпали й закрутився коло наших облич.

Толька вже порався на дрезині. Він завзято крутив якусь гайку, натискував на держальце, але дрезина упиралась. Вона жалісно скавчала, наче скаржилась комусь на нових, нахабних хазяїнів, поволі посувалась трохи наперед і знову поверталась назад. Толька скомандував:

— Чого рота роззявив? Стань сюди й крути. Ну—раз!..

Більше!..

Я з усієї сили почав крутити колесо, та раптом перед нами виросла сіра жандарська шинеля, мигнули в очах червоні аксельбанти, й довгі вуса гримнули:

— Ви тут чого, сучі сини?

Ми стрімголов метнулись у рівчак за колію й загрузли в пухкому снігу, аде новий гуркіт жандарського басу виніс нас на поле й погнав навпростець.

Вітер вилетів нам назустріч і радісно хльоснув по щоках. Стало до лоскоту весело й кортіло утнути щось таке, від чого б засміялись і пішли навприсядки далекі хати, і бір, і вітер, і навіть низьке похмуре небо. Толька розігнавшись, став на руки й задригав у повітрі своїми блаженськими шкарбунами. Я зупинився й, витанцьовуючи на одному місці, сукав жандареві дулі.

Толька одсунув на потилицю шапку й, надриваючи горло, щодуху заревів своїм хрипкуватим голосом:

— Барбо-о-осі..

Жандар здалека погрозився кулаком і сердито забубонів щось.

Толька, розкорячуючи по-жандарському ноги, ведмежою стопою поліз знову наперед і пронизливо заверещав Марсельезу.

Жандар grimнув, погрозово затрусив над головою кулаком і, підкачавши шинелю, обережно ступив до рівчака.

Перед нами знову мигнули назад широкі простори, муром став праворуч Брянський бір і переможно пахкав у лице й співав над ухом своєю Марсельезу баламута-вітер.

Дзвіночком калатало під козушком серце й у грудях бракувало повітря, а Толька на бігу, не обертаючись назад, усе кричав:

— Барбос! Оселедець! Барб-о-осі!..

VII

Це був пам'ятний свят-вечір 1905 року.

І коли я згадую його, тоді знову з давнини мого дитинства випливає безвихідна туга безкінечних просторів Московщини й та холодна чужа зима, й високі столітні сосни із Брянського бору співають мені журної пісні з далекої Росії...

Дзинь-бом, дзинь-бом,
Слышен звон кандаальный...
Дзинь-бом, дзинь-бом,
Путь Сибирский дальний...

Чорними заржавілими, як закови незліченних московських богоносців і кадила тисячолітньої жорстокої віри, линуть переді мною невеселі російські роки. І холодний,

сухий вітер із тундр, від Єнисею, Байкалу, Лени виводить
свої одвічні, розпучливі панахиди...

Дзвиль-бом, дзвиль-бом,
Слышно там идут...
Где-то, кого-то
На каторгу ведут...

І я знову, як колись—маленький дітлах Колька і в
моїх грудях, як червоненька свічечка на моїй убогій ди-
тячій ялинці, жевріє любов до безкраїх снігів суворої Росії.

І не Кремлівський центр і реставровані татарські
мури ваблять мою дитячу душу до півночі: від болот і
туманів сірого Пітера аж до китайського кордону висять
над безоднею незлічених страждань і болю тіні Желябова,
Халтурина, Перовської... їх безліч. І не забути мені цієї
Росії, як страшної, коліскової казки про Змія-Горинича...

Свят-вечір. А тата мого нема. Вже п'ятий день, як
вимерло на станції, і ні один гудок не розітне задимле-
ної, залізничної печалі. Мій тато поїхав саме за день до
страйку і його паровіз замовк тепер десь під Ворожбою.
В хаті холодно й не стоїть у кутку ялинка, що привіз би
її тато, як торік і позаторік.

Мати дивиться, підперши рукою голову, в замерзле,
мережане вікно, мати мовчки вдивляється туди, де станція
де рейки весело тікають до Москви й до Ворожби.

Я видобув із скрині кілька торішніх ялинкових цяцьок,
що їх зробив був мені тато, і моєю щокою тече й спа-
дає на паперовий будинок маленька, гірка сльоза. Цього
різдва не буде ялинки... А з-під стелі часами долітають
до нас з другого поверху веселі сміхи й рвучкі слова:

Вечер был, сверкали звезды,
На дворе мороз трещал...

То Павлушка касирів вивчає святкові вірші. Його запросили на ялинку до Геньки Климовського й Рудольфа Карловича. Йому справили на різдво новий костюмчик і чобітки. Мені стискають горло якісь грудки, і я знаю, що тільки сльози розтоплять їх. Але я ні за що не буду сьогодні плакати, і хіба годиться плакати революціонерів.

То може рюмсати тільки Ядзя, Генька та Павлушка, а ми з Толькою—майстеровщина! І хай касирів Павлушка йде до Рудольфа Карловича і Генчин батько сидить спокійнісінько тепер удома. Зате мій тато—робітник. Він теж, як повернеться, промовлятиме на мітинзі разом із рудим—Тольчиним. Мій тато—страйкує. О!..

Мороз скував уже половину вікна й добирається до квартирки. Він вигаптував на шибці якісь казкові срібні рослини, лапате листя, буйне гілля пальм і тільки ледве-ледве пробиваються крізь них далекі, тьмяні вогники нашої станції.

На дворі темно й тихо. Люди кинули працю й сидять по домівках. В кутку на сіні, там, де блимає якась старезна лампадка, стоїть наша самотня кутя.

Її занесла сюди, в чужу Московщину, моя мати й щороку, в свят-вечір, коли посідаємо втрюх до столу й батько спом'яне далеких братів і той Недригайлів з білими хатами, я пригадую, що десь є ота Малоросія, і я—хахол, а всі навколо—руські. Вони не знають куті й не їдять її, бо вони—інші, не наші.

Я хотів був намалювати собі на святки червоного прапорця і вже взяв олівця, коли раптом від станції... Ні, то не помилка й не наснилось, то справді—від станції протяжно долетів тоненький паровозний гудок,

Мати стрепенулась і прикипіла до самої шибки. А знадвору знову почулося таке самотне, таке жалісливе,

але разом таке яскраве й виразне—Гу-у-у... Гу-гу-у-у... Гу-гу-гу-гу-у-у... То просився десь під семафором на станцію якийсь паровіз.

Ми одвикли вже за кілька днів страйку від гомону на станції, і цей раптовий гудок, що голосив серед вечірньої, морозної тиші, видався нам якимось страшним, замогильним. Він не віщував нічого доброго. Цей жалісливий, тоненький гудок наважився зламати страйк, він зрадив замовклі, покинуті, припорошені снігом паровози, він зганьбив урочисту тишу замкнених майстерень і чорного, мовчазного депа.

За стіною зашаруділи в сусідів. Хтось похапливо пробіг під вікном. До нас стукали з коритару.

— Гудок! Що таке? Хто міг приїхати? Відкіля паровіз, коли на станції ні душі?..

— Тривога! Товариші, готуйтеся!

— В чому річ?.. Чорна сотня? Де?..

В коритарі метушилися. Зо всіх кватир повилазили люди й стурбовані розпитували одне одного. Чоловіки наспіх одягалися й бігли на двір.

Від станції знову долетів гудок і обірвався.

Я скопив свого козушка й метнувся на вулицю. Зо всіх боків виходили темні робітничі постаті й збивалися до гурту. В декого було видно ломаги й один високий перекинув на ремінь через шию мисливську рушницю. Під ногами пронизливо верещав сніг, і чулося звідусіль приглушене щепотіння.

Я крадькома посунув за якимись людьми до станції. Від неї вже не долітав гудок і страйкова тиша знову оповила її густою мовчанкою.

Я виступив за ріг нашого посілку й хотів був уже бігти навпростець до станції, коли на п'ять кроків від мене стояв перед трьома чоловіками мій батько.

В руках у нього був його постійний, засмалений, дорожний кошик, а під пахвою свіжа маленька ялинка.

— Я одразу збагнув: тато приїхав! Тато привіз мені ялинку. Тато мій—молодець. Він приїхав своїм паровозом, дарма що страйк. Хіба його міг зупинити страйк, коли він знав, що ми його ждемо. Татку, мій любий!..

Я кинувся до його.

Чоловіки, що стояли перед татом, голосно лаялись, розмахуючи погрозово руками.

— ...А страйк? Ти не знав!

— Та один твій гудок підкосив усе діло.

Тато щось мимрив, але його за голосами не було чути.

Я нерішуче став. З ulиці вже наближались до нас нові люди.

Високий з рушницею перший підбіг і стурбовано захрипів:

— Що таке?

Йому не відповіли.

— ...Не міг пождати! Празники—йому! Ех!..

Хтось націлився кулаком, але мене рвонуло наперед і я вчепився в татового кожуха.

— Не бийте!..

Це вирвалось само з моїх уст і, певно, я перекричав тоді всіх. Я бачив тільки, як змах кулака згас у повітрі над моєю головою і хтось з огидою, крізь зуби кинув до нас:

— Сволоч!..

Тихо випала на сніг татова ялинка й він, скулившись, держачи мене за руку, пішов крізь натовп додому.

Мені раптом закортіло вирвати цей незрозумілий, глухий біль і сказати татові:

— Татку, татку мій! Навіщо ти приїхав!..

Але я не сказав нічого й мовчки ступив за ним у фіртку нашого подвір'я.

VIII

Татку! Мій засмучений, мовчазний татку! Я, маленький дітлах Колька, я розумію твою тугу. Твої товариші, з якими ти випивав зеленуваті з маленьким двоголовим орлом на наличці пляшки, ті товариші, з якими ти по складах читав якісь забруднені папірці й радився про наше гірке життя, ці товариші обминають тепер погордливо нашу хату. Їм не забути тоненького гудка твого паровозу, що збудив на свят-вечір застрайковану тишу нашої станції.

Я розумію, татко, твою журбу. До мене теж, як і до тебе, не приходить тепер Толька і не прийде. Він гордуватиме прийти до того, чий батько зламав страйк... Але ж—хіба ти зламав? Хіба міг не приїхати до нас і не привезти мені ялинки? Свіжої, зеленої, замріяної ялинки, яку покинув ти в свят-вечір тоді і яку вже забрали з ulиці чийсь чужі руки?.. І хай сидить у кутку, насупившись, сердита, заплакана мати, а перед тобою на столі коло схиленої голови стоятиме, як зараз, так і завтра і позавтра зеленувата пляшка з червоненькою сургучевою шийкою і маленьким двоголовим орлом. Я дивлюсь на тебе і мені хочеться сказати тобі:—Пий, татку! Пий!..

А надворі за вікном, понад мережаним срібним листям і білими зірками—морозний сірий день, сумирні, старі сосни й десь у Геньки тепер, коло розкішної ялинки з пухким дідом-морозом, яблуками й кольоровими свічками чепурненькі діти; Ядзя показує їм книгу з птицями, й Павлушка Купрович, касирів син, говорить вірша:

Шел по улице малютка,
Посинел и весь дрожал...

Проте я помстився їй за тата й за себе. На перший день різдва, саме тоді, коли світилася в Геньчиних вікнах висока ялинка й хтось грав на роялі, я тихенько підліз до їхнього будинку. Перед вікнами стояли три маленькі берізки, що їх Генька посадив був уліті. Я пам'ятаю, як він тішився й шукав нас усіх показати їх. Ці берізки ростимуть і ростимуть. Пройдуть літа і Генька вже буде начальником станції або офіцером, а берізки будуть тоді високі, гіллясті, від них буде вліті холодок, а взимку — волохаті сиві шапки на білих стовбурах.

Тепер же вони були нужденні, малосилі, безпорадні. Я проминув їх і прислухався до веселого гомону, що долітав до мене з дому крізь товсті холодні стіни й освітлені вікна.

Мені стало заздрісно й сумно. І такий жаль охопив мене за себе й за тата і за ту покинуту серед улиці ялинку! Я одвернувся від блискучих вікон і серед мовчазного двору й темних обрисів будівель мої очі впали на три зажурені берізки. Я почув, як щось дригнуло в моїх грудях. Ні, ці берізки не ростимуть! Бреше Генька. Хай бігає він навколо своєї ялинки, а оці берізки, що тут за мною—вони мої! Я понівечу їх зараз же!.. Я метко глянув на ганок і пробіг очима вздовж двору. Скрізь було тихо, тільки звуки роялю розливали якусь веселу пісню й за вікном галасали діти. Я ступив обережно до першої берізки й тихенько торкнувся її стовбура. Навколо стало ще тихше, ніби причаїлось усе. Я нагнув поволі стовбура до себе, й тоненькі галузки, струснувши мені на комір і ніс сухий сніг, торкнулись мого лиця, а потім щось тріснуло коло ніг, і стовбур, як на пружині, слухняно схилився долу. Я боязко озирнувся довкола й миттю кинувся до інших двох. Вони без опору прудко вмерли в моїх руках. Я наступив на них ногами, щоб одірвати зовсім, сіпонував за гілля й одкинув їх насеред двору.

Потім, не оглядаючись, перестрибнув через маленьку лісу й полетів додому.

ІХ

Ранком нашим посілком пройшли салдати. Вони наближались із міста розміреним, чітким кроком під барабанні стуки. Їхні чорні безкозирки на бакир, наче прибиті до підстрижених голів, і сірі незграбні шинелі ще здалека одгонили нам холодом тюрми й дзвонами кайданів на Сибірському шляху. Рівна смуга багнетів заповнила нашу вулицю.

Розітнулась коротка команда, й салдати стали.

Вони розбились на рої й розійшлися по посілку.

Двадцять шинелів з червоними погонами зупинились коло нашого дому. Вони поставили рушниці в піраміди й похажали похмурі перед нами. Улиця вилюдніла. Тільки дітвора попід парканами не могла вгамувати своєї цікавості й боязко розглядала салдатів.

Я стояв коло нашої фіртки сам. Неподалеку видряпався на паркан Толька й кричав комусь назад:

— Завтра пушку привезуть!

Салдати скрутили цигарки, й синюваті димки весело запихкали в морозному повітрі. Толька сплигнув долу й сміливо підійшов до салдата.

— Дай, дядя, закурити!

Салдати, посміхаючись, глянули на нього й почали глузувати. А Толька вже ступив на середину й наближався до рушниць. Йому страшенно кортіло їх поторкати. Він уже націлявся рукою мацати закривку, коли зашкарублий фельдфебельський чобіт грузько штовхнув Тольку в бік і одкинув його на сніг.

Я мимоволі співчуваюче подумав:

— Це тобі не жандар коло дрезини! І чого б ото було лізти?..

Толька, скулившись, як ошпарене цуценя, під голосний регіт салдатів зашкутьльгав собі геть.

Від станції заторохкотів барабан.

Салдати метко розібрали рушниці й вишикувались.

Рявкнула фельдфебельська команда, салдати хитнули багнетами, махнули навідлі руками й прискорено рушили.

Барабан від станції не гамувався. Його дрібне, тремтяче торохкотіння нервово кликало когось до себе. Швидше! швидше! швидше!.. І від того торохкотіння наструнчилися сосни й принишкли доми.

Один по одному на вулицю виходили сполохані люди.

Раптом барабан замовк і від станції долетіли якісь неясні вигуки й метушня. За хвилину в розстебнутій ту-журці на вулицю прибіг від колії якийсь робітник. Захеканий, він ледве міг вимовити стрічним:

— Всі до станції!.. Бойова дружина не пускає в депо!.. Хочуть заарештувати комітет... Скоро!..

Я подумав тоді: це настав час для мого тата. Він піде зараз на станцію. Він прилучиться до них. Він розкаже їм про ялинку і про все. Вони зрозуміють його.

Я побіг додому, а назустріч мені сунули звідусіль збентежені люди. Вони похапцем бігали на станцію.

Тато, як і вчора, як і позавчора, сидів край столу, і перед ним стояла вже порожня; німа пляшка. Він тупо, набряклими очима глянув на мене й, мабуть, зараз же одвернувся б, але я схопив його за рукав і благаючи сказав:

— Татку, там усі побігли на станцію. Заарештовують. Салдати пішли...

Татові очі поширились. Крізь густі тенета хмілю там блиснула якась своя іскра. Я схопив його руку й гаряче поцілував.

Я не спитав його за це, але, певно, мої очі говорили це виразно:

— Татку! Ти підеш з ними?..

В цю мить у вікні мигнула від станції грива, черкеска й крізь вікно долетів похапливий стук копит.

Козак!

Батько схопився з місця і його очі застигли на вікні. Він раптом мотнувся, накинув кожуха й побіг з хати.

Я так і не міг навздогнати його. Коли я манівцями обминув станцію і колією прийшов до майстерень, я вже не бачив тата. Чорна закурена головна брама була одчинена, а перед нею без ладу були нагромаджені якісь діжки, дрезини, рейки, шпали. З середини чулося приглушений гомін багатьох людей. Я висунувся за ріг кам'яного муру й уперше побачив: на перекинутій дрезині стирчав уже— не маленький стрілочницький, а— великий, горючий червоний прапор. Він сміливо й вільно маяв над загальною пусткою й безладдям і наче розмежовував наших і тих— від перону впоперек колії аж до депа стояли сірою, холодною огорожею салдати...

Я причаївся за виступом і стежив. Сутеніло. Сірий морозний день танув і чорнів. Сніг позасипав де-не-де колії і білий, мертвий насип зажурено простерся пусткою до похмурого Брянського бору.

В майстернях зашуміло. Багато людей враз висунулось з-за дверей і рушило в боковий вихід на площу.

Я почув чийсь владний голос:

— Виходь! До міста! Там демонстрація. Товариші,— твердо! Вони не зможуть нас затримати. Приєднаймося до міських з фабрик.

Я побіг з майстерні й вискочив на площу перед станцією.

Гомінкою лавою забруднених кожухів і подертих пальт струмчилася вузенька фіртка недалеко від пакгавзів. Робітники ладнались у ряди й виходили на брук. Зненацька

з середини натовпу, там, де збились у чорну купу якісь поважні люди, підлетів угору великий червоний прапор, і з сотень уст вибухнула й полилась молодою весняною бурею Марсельеза. Ніхто не керував і ніхто не командував. Єдиний прапор підносився над усіма й линув уперед. А Марсельеза одностайними голосами натовпу рвала повітря, біла покликами в груди й всевладно вела всіх уперед.

Салдати залишились позаду, за темною, німою станцією. А перед натовпом стелилась рівна бруківка до міста, і з боків привітно світилися по хатах нашого посілку перші вечірні вогні. Ніхто більше не стояв на шляху. І де поділися станційні жандарі й посілкові поліцаї!—

Сотні чобіт твердо ступали бруком, а над головами лопотіла Марсельеза й одлітала до чорних обрисів мовчазного бору.

Я змішався з натовпом і намагався потрапляти з старшими в ногу. Я не бачив тата, але я чув, що він тут. Я чув, що всі наші тут. Тут десь і Толька і Козарезов. Навколо вже потемніло, праворуч з-за Брянського бору насувалася ніч, а мої щокі горять і тепло в грудях. Мені хочеться крикнути щось радісне, веселе, я обережно ступаю, щоб не наскочити на переднього. А з боків, геть від бруку, посиніли сніги, причаїлись, пантрують...

Вже мигнули недалекі вогники передмістя й війнуло вітром з відкритого поля, коли десь попереду в темряві густо зацокотіли бруком копита. Ці коротенькі, різкі розсипані цокі летіли ближче, ближче. Вони заповнили повітря й один по одному одривалися від землі, й просто в натовп, витягнувши шию, врізався вороний кінь... далі другий, п'ятий... десь збоку фюкнув нагай і люди кинулись з бруку на сніг... Несамовито крикнула якась жінка

й упала під копита. Я вхопився за чийсь чобіт і тільки бачив, як вигнулась малинова черкеска з підведеною рукою і поточився на сніг без шапки сивий дід... Натовп зімняв мене й одніс аж до узлісся.

Я очутився й мені болісно стиснуло серце тільки тоді, коли вщухли на брукові копита й по всьому полю чорними цятками розпорошився натовп. Я, з одірваним на кожушку рукавом, побіг шукати тата. Коло мене бігли до посілку закривавлені люди, хтось стогнав, затуливши долонею око. Я жахнувся: де тато?

— Тату! Тату!..

Я біг, стиснувши в кулачки свої руки, і ось перед самим бруком на снігу хтось лежав горілиць. Я пізнав Кисельова із вагонного цеху, що порався навколішках коло лежачого. І вперше, що впало мені в очі й похитнуло всього, то—чорнуваті краплинки крові на снігу. Я глянув на знайомий татів кожух,—знайомий пах шмаровидла,—й дико крикнув.

Мене гладив по плечу Кисельов і стиха заспокоював:

— Єрунда, брат! Зачепив трохи по лобі... Загоїться...

Тата однесли на руках робітники до залізничної лікарні...

Тої ж ночі зловіще палахкотів насупроти станції чепурненький будинок нашого інженера Рудольфа Карловича.

Х

За холодними завірюхами одлетіли мої дитячі роки й закидали кучугурами снігу шляхи до далекої півночі. І навіть московський поїзд, що, громихаючи, повзе мостом через Дніпро, не принесе мені привіту з неосяжних просторів Росії...

Тільки, коли випаде перший сніг і захолює в синюватій імлі тоскна далечінь, тоді знову мені кортить вибігти на двір, гукнути Тольку й по-дитячому, безжурно й весело ковтати на льоту тендітні пластівні пухкого снігу.

І хай сипле сніг і гуде в коміні подорожній вітер із півночі. Я зашиюсь у темний куток, як колись, і мовчки буду слухати скорботні пісні й віковічну тугу мерзлих просторів Московщини.

І хай дивиться докірливо з-під чорної рями Тарас і рябіє в очах моя плахта—я буду згадувати далеку, чужу й рідну мені Московщину. І мені знову раптом здається, що я—маленький дітлах Колька, я—руський, і не забути мені тої Московщини, як ті маленькі краплинки на снігу й разючий пах шмаровидла від татчиного кожуха.

1924 р.

КОМУНІСТ

Шепотіли тополі тихо, журливо, мов радились на осінь. Жалібно трипотіло кволе листя серед кам'яниць: було—нема, прийшли—підуть... Ш-ш-ш...

Тополі знали багато. Безсторонніми свідками вони стояли вздовж улиці, коли бабахкали дні й палахкотіли заграви ночі. Від краю до краю вони спостерігали, як метушилось місто, і надвечір переказували стиха одна одній свої сумні, безкінечні оповідання.

А вдосвіта, коли бадьорий вітрець здмухне на обрію сизі хмари й молодий ранок накреслить жовтою смугою новий день, тополі стоять гордовиті, стрункі, мов на варті якоїсь казкової несправдженої мрії.

Коли ж раптом зірвуться урагани й божевільною кіннотою смерти пролетять вулицями міста й невблаганний лютий вітер буде шарпати їхнє бентежне листя, тоді, скуті в ногах, тополі з мукою згадують своє земне походження, в розпачу миготять догори їхні безнадійні руки, й з силою свідомости неминучого кінця вони намагаються зірвати тягарі землі, аж поки чорним вершником не зійде на здобуте місто владар вечір, легенько перестрибне запони будівель і певний, жартуючи, почне шпурляти по небу золоті камінці — тоді тополі заспокояться і, як діти, стиха будуть слухати одвічну, невмирущу казку ночі... Але сьогодні вони були сумні—їх стурбував перший холодний подих осені, й вони зовсім не цікавились тим, що—...

За ним гнались, як за останнім злодієм. Десять черкесок і пара золотих погонів цькували його, як небезпечного хижого звіря.

Перекупка з молоком і сметаною опізнала його:— Во-о! Держіть, держіть!.. Єто он, комисар... на петлюровском язике розговарює і комуну заводив...

Вони метнулись до нього. Він кинувся в рябу гущу базарної юрби й випорснув.

Крізь якусь одчинену браму, далі клозет, вузенький прохід, чи смітник і, нарешті, маленьку фірточку під старим обсмиканим деревом він вискочив на Тургенівську.

Кинувся до пішоходу, а з-за різка вже чувся скажений клекіт кінських копит, на Кудрявській виринули піші.

Він оступився крок назад, стиснув до болю кулаки й кинувся навмання. Ловлять!

Він знає, він навіть чує, як вони скаженіють. Його знищать, зітруть, розірвуть...

Він—комуніст!..

Нетерплячі, розпечені жагою свіжої жертви, хижі й люті, мов хуторянські пси, вони квапляться замкнути мертве коло лову.

Випещений молодий ротмістр, підстрибуючи на вороному коні, мов старий досвідчений мисливець, смакуючи розмірковував:— зловити комуніста це, безперечно,—задоволення, зловити комуніста українця—...О! Це—подвійне задоволення.

За ними поспішала вшолошена, бентежна, підпалена вогником цікавості, що пломенів на бігу, базарна юрба.

Їй конче хочеться бачити, як його зловлять, їй неодмінно треба почути щось за нього, дізнатись про все до останньої дрібниці. Вона не співчуває ні йому, ні їм.

Вона—подорожній порох на перегоні днів, але їй кортить прислужитись новим хазяїнам, лягти на чоботи,

поли довгої кавалерійської шинелі, в грудях їй тлі-пається лояльний хробак і хрипле горло намагається й собі вставити мерщій в нові пісні свою постійну, дисо-нансову ноту. Вона не відставала від чорних черкесок ані на крок. Вона знала, як один, що це не за нею летять га-рячі коні, це не її шукають, її не вдарить чорний, пле-тений із шкіри, козацький нагай із кулькою на кінці.

Вона—що? Вона—нічого.

Це ловлять його.

— Ге-ге! Комуніста!..

І юрба лементувала на весь рот.

Вона хіхікала, дрібним, солоденьким смішком, коли вдарили від злоти блискучі остроги вороного коня:

— Поймать—і...

Хтось, підлизуючись, підказав:

— В земельний комітет!.. Хе-хе-хе...

— Предсідателем його!

— В штаб Духоні!..—зрадів, але не скінчив: це не можна. Ні, ні; не подобається. Так. Ще розгніваються.

Зазираючи улесливо під зведені чорною дугою брови, юрба ловила й облизувала їхній погляд. Вона стелила на брук, під копита, свою душу.

— Разбойники! Священников арестовували.

— Розганяли базар, сукини сини!..

— А китайців одних скільки було!..

Гострий погляд великих, карих очей перерізав ву-личний простір.

— Вон, вон! За ворота...

А він уже перелазив через старий, похилий паркан до сусіднього саду.

Йому хочеться жити. Треба, щоб то не було, — жити!..

Жити...

Чи безглузда, невиправдана, засльотована смерть
десь у сутінках контр-розвідки?

Кінець? Кінець всьому? Всьому, що тільки було?..

Але життя... таке барвисте, близьке, як серце, хо-
роше! Партія. Робота. Робота...

Товариші... Зіна десь тепер у Москві... Зіна... „То-
варишка Зіна“...

Обірвалось.

Він дико розтоптав куща, що стояв як навмисно по-
перек дороги, й на хвилину передихнув під альтанкою.

А на небі шугали полохливо розірвані, перелякані
хмари; зеленим муром десь недалеко стали праворуч
спокійні тополі. Байдужі. Київські тополі. Вони добре
пам'ятали січень 1918 року... Вони знали ще: гетьман.
„Прага“. Астраханська армія. Директорія. Кривава бо-
ротьба. І знову.

Їх не вразить більше нічого. Нічого. Їм гидка кров.
Остогидли гармати й кулемет.

Досить!..

Вітер злегка пробіг верхом тополь і збурих їхню
тугу жовтих передранкових смуг.

...Зелені, стрункі тополі й—сльота сирії камери...

Тендітні мельодії ранішнього обрію й—чорні про-
стори розбещености слідчого...

І знову ж—київські тополі. Спокійні. Гордовиті...

Ні!..

Мушу!

Жити—що б то не було! Так!

Іде осінь. Далі морози. Стиснуть трьохкольорове
серце. Порепається...

Спалахнуть села. Засміються пожежами. Заговорять
смертю ліси й шляхи.

Шляхи, шляхи...

Він вискочив на просторе подвір'я. Десь тріснув постріл—зашуміло листя тополь. Тепер не влучать. Коли б і сталось—аби тільки не в голову.

Не в голову та ноги... А там...

Він мимоволі, як хлопчик, радісно, по-цапиному підстрибнув і йому закортіло сміятись на всю порожню, тиху вулицю...

А десь позаду чорні черкески шурами обшукували двір. Треба чимсь виправдати переполох.

Так же не може бути. Ні! А до того ще й...

Треба залити кипучу жагу...

Так!

Треба жертви.

І ось:

Низенький, горбатий, рудий єврей переступав брудний, засмічений поріг. Він поволі, не кваплячись, сунув у темну, розчинену половину дверей кудлату бороду, далі праву ногу, а потім...

Йому, власне, непотрібні ні комуністи, ні денікінці. У нього є син, син повинен жити краще, ніж жилося батькам. Він ходить до школи. Буде колись, може, фармацевтом, навіть лікарем, або... і, нарешті, хіба не все одно йому, звичайному, дрібному єврейському крамареві—чия влада?.. Хай не чіпають його—він не торкне їх. У нього самого зачинили колись крамничку й узяли на облік увесь мізерний крам більшовики. Але...

— А-а-а!..

Затремтів на момент вражений чеченець.

— Жид? Комуніст!..

І гнучка, наче тонко виточена постать кинулась до сірих, похилених і запльованих дверей.

Взлетів нагай, витягнувся, як ніж, і прилип до чорного, залатаного, масного лапсердака.

— Ком-му-ні-і-і-іст!..

Базарна юрба просочувалась крізь щілини і дірки похмурого паркану.

Їй неодмінно треба на власні очі побачити, як б'ють. Вона не задовольнилась тим, що хтось передав:

— Жида поймали.

Її ще більше це роздратовало, їй хочеться самій почути його зойки, самій побачити червоно-сині плями й кров на губах. Самій.

Але в двір вона не наважалась увійти:

Можуть якимось зачепити. Вдарити. А його...

— Хі-хі-хі-хі... Як не дорізане порося пищить!—заливалось якимось хлоп'ям з скринькою цигарок.

— Так йому! Так його пархатого!

— За церкви, за конфіскації, за руський народ! Так його,—шипіли, скаженіючи, перекупки.

— Прикладом и—в харю!—порадив крізь фіртку товстопузий швець з ластовинням і чорною бородою. Чеченцям не треба порад: Ростов, Харків, Київ...—позначився їх шлях синіми пасмами на зігнутому тілі й такими тоненькими, спочатку червоними струмками, а далі брудними розмазаними плямами. О, вони мають широкий досвід!

Єврея виштовхано на вулицю. Простоволоса жінка з розірваною блюзкою, з-під якої теліпались сухі, як порожні торби, сині груди, билась головою об поколупану з чорними крапками стінку.

П'яно-щаслива юрба сміялась. Улесливо підбіг до ротмістра якийсь крамар.

— А їй, господин офіцер, чому ж не дали? Одно ж кодро...

Єврея поведено до штабу. Скривавлений, без картуза, з розкуйовдженим волоссям, він не збагнув, що їм

треба; тільки з широко розплющених очей дивився просто вперед чи то німий, чорний жах катакомб, чи безпросвітній гніт безкінечних віків.

Похапцем, дрібними частими кроками, мов вівця, він затупсав на каміннях бруку. Спішив, наче там дожидала його серйозна, невідкладна робота.

Чеченцям не доводилось його підганяти. Юрба під'юськувала теж.

— Левоу, левоу!.. „Смело, товарищі, в ногу“.

— Хай співа інтернаціона-ал!

— Та нагаєм його падлюку!

Черкеска замахнулась, але зупинилась: бити чи не бити?..

Вфю-ю-у-у!..

Все одно—чи тут раз, чи в штабі „75“.

Однаково!

— Завтра—на смарку!—хижо посміхнувся ротмістр.

— Поганяй...

Вони завернули на якусь улицю.

Небо засипало попелом. Сірі, безбарвні хмари спустились до насуплених тополь і похмуро слухали їхню тиху, сумну розмову.

Десь на бруку холодів клекіт кінських копит. Перебігчаті кроки багатьох людей настирливо односили назад:

Він мусить умерти. Він—

Комуніст! Ха-ха-ха-ха...

Зеленим муром вперлись у небо старі тополі. Київські тополі.

Спокійні, гордовиті...

1923 р.

ДВА ПУДИ ЖИТА

(Із голодних фрагментів)

Сиротою закинута станція Рахни серед подільських лавнів. Вирине раптом, громихаючи з гущавин голих, злегка обліплених мокрим снігом сливок та груш одеський поїзд, зупиниться, засапавшись, проти невеличкого будинку станції й виригне десятків зо три пасажирів, навантажених всілякими речами хатнього побуту та мануфактурою, й летить далі, а через півгодини навколо запанує знову тиша й пустка.

Тільки насупроти під благословінням кількох старих ялин та береста жваво туркоче маленький паровий млин „Трудової Артїлі“ колишніх власників і будить тишу.

Навколо млина зупиняються й застигають сірі постаті селянських кожухів та шкап; мовчки злізають на спини дядьків важкі лантухи й зникають у темряві одчинених дверей.

Зате всередині млинка кипить німа робота. Товчуться біля прийомщика, важко сопучи, сірі свити та кожухи, бігає, наче півень на подвір'ю, з кутка в куток засипаний борошном, білий, немов примара, мірошник і чітко вистукує машина. В її бадьорих звуках немов чується:

Ме-лем, мелем боро-шенце,
Ме-лем, ме-лем боро-шенце,
Тільки пода-ва-ай, тільки пода-ва-ай!

Смілі, рвучкі звуки переможньо пахкають у насуплені
лица й запалюють якусь нову, таємничу іскру, а на го-
лодних ланах аж до розпеченого на кров холодного зи-
мового обрію летить луною й трипотить під стріхами:

Тільки пода-ва-ай, тільки пода-ва-ай!..

У млина з будинком станції своя згода: тільки на-
б'ється доверху невелика вогка кімната, що зветься за
якоюсь старою, що загубила давно вже свій зміст, тра-
дицією—залею 2-ої кляси, як до млина вже плентаються
на плечах салдатської шинелі чи подраного залатаного
пальта набиті житом торби та лантухи. Тоді наче жвавіш
затуркоче машина, сито засміється й перетне голод та
злідні зігнутих людей молодий свисток і до зажурених
садків понад колією кине нахабно свій клич:

Тільки пода-ва-ай, тільки пода-ва-ай!

І знову тиша...

Дві кімнати, призначені для пасажирів, повні люду.
Зараза тифу, сифілісу та екземи, здається, висить у душ-
ному повітрі; парою підноситься вона до чорної заку-
реної стелі й шелестить мільйонами вошей на асфальтовій
підлозі.

Шарудить гнила станція байдужими, флегматичними
тінями, мов яма червою, і ковтає щодня десятки людей
із далекого півдня. Вимінюють в околиці селян на
останні речі хліб...

На станції продають серпи, коси, свити, подушки,
самі продаються, їдуть додому й знову повертаються.

Страшна посуха висмоктала херсонські лани й по-
клала на виснажені обличчя селян своє чорне тавро—
хліба!

І, наче на глум, коли сходять вечірні тіні на поко-
лупаний перон, або раніше сонце кине своє проміння

крізь брудні, заляпані сопляками шибки, задиркувато долітає до голодних людей безжурний спів парового млинка:

Тук-тук-тук-тук-тук-тук
Ме-лем, ме-лем боро-шенце
Тільки пода-ва-ай...

І залишає на змучених обличчях якийсь чудний вираз: гніву, чи то образи, чи заздрощів...

В повітрі вигиналась лайка й плазував на запльованій підлозі чийсь хрип. Якийсь метушливий дядько в куцому піджаці, притулившись до стінки, разом з „одеською“ дратували беззубу, шепеляву бабцю:

— У мене „провіжійонка“... Голубчик, кондуктір—„пушти“... Вся „шпина“ вже болить... у мене „провіжійонка“...

Дядько, немов до стелі, кидав крізь зуби уривчасті фрази, робив павзи, щоб виявилось вражіння, „одеська“ тільки повторювала пошепки, аби не пирснути: „провіжійонка“, але гнилий регіт її раптом розсипався дробом і задоволена, задираючи до голови ноги, вона качалась на своїх і сусідніх клунках.

Бабця довго терпіла, ніби не про неї мова, шамкала собі щось губами, мацала вузли торб, але нарешті урвався їй терпець і осатаніла-визвірилась:

— Що ти кривляеша, китайська обежана? Я тобі всю морду твою волосату видряпаю, шлюха одеськая!..

— Так у неї, бабусю... „провіжійонка,“ — невинно шпигонув знову дядько.

„Одеська“ залилась ще більше, а бабця, до розпачу повна люті, перевела на нього свої мутні, вилинялі очі, й забракувало їй достойного вислову.

Шепелявий, але ловкий, „по-одеському“ матюк, що вилетів із жовтих бабчиних уст, вивів її з йолопського стану. Насторожлива кімната зареготала на різні голоси, повна задоволення.

— Ех, дайш, бірош, не пропадьош...

Ліньки витягувалась стара, зімнята матроська шинеля:

— Закурімо, братішка, што лі?..

На товстих торбах пшениці, спершись на кошик, повний яєць, гуляла в дурня якась кравчиха з поштовим урядовцем. Кілька червоноармійців, „ходя“ в салдатській шинелі й „вольний“ балакали про арабських жеребців та американську кукурузу. „Одеська“ вирячила здуру на молодика, що зазирає одним рогом у вікно, свої сіро-зелені баньки і, нараз замислившись, немов читаючи на небі ноти, заверещала тоненьким голеском, наче сука на місяць:

Спи же, спи, моя родная,
Бог твой сон хранит,
Твоя мама шансонетка,
По ночам не спит...

Але спам'яталась.

— Ванька давай в голові пошукаю.

Ванька крізь сон щось мигикнув.

— Маруська, — грибішок!

І віддалась вся, всею увагою, всею істотою звичній роботі.

Гаснув на кафельній печі поставлений щедрою рукою каганець „каптілка“, тріпотіли в сутінках і завмирили голоси.

Дві обдерті, темні постаті чоловіка й жінки притулились на мокрій соломі в брудному кутку. Пригорнулись один до одного, як діти. Старий заржавілий, випрацьований тяжкими літами плуг, немов пес, сторожив їхній глибокий сон.

Їм не було вже чого губити.

Три десятини кволого, наче сухоти, жита згоріло, як і не сіяли. Ге-е!.. Добре пекло гаряче сонце!..

...Просили, думали, благали: пошли, господи, таку годиноньку та у жнива...

А сонце пекло, пекло, сміялось... Ні, не сміялось — воно глузувало з людського поту й надій; пристрасними, жагучими обіймами воно стиснуло степ, і в серпанку золотого сміху родилась примара голоду...

Ге-е!.. Добре пекло гаряче сонце...

...І чорною тінню зійшла кістлява, безхлібна осінь...

І далі все долу й долу — рачки до голої, висмоктаної землі, аж поки сніг не закриє останні сліди — все буде тихо, безпорадно, байдуже...

Купа голодних, виснажених, як трісочки, дітей, похилена хата десь на краю села, кістки, що випинались крізь тіло та свиту й, нарешті, останній, заржавілий плуг — це чи не все, що зв'язувало з порожнім голодним життям?..

А зв'язувало! Уява малювала ще й досі лантухи, повні хліба. Хліба й хліба...

Більше нічого не вставало ні в минулому, ні в сучасному, ні в майбутньому.

Ввесь світ убгався для них в одному страшному слові —

Хліба!

Останніми корчами була неясна, безбілетна подорож чужою залізницею на покрівлі товарового вагону...

Залю опановував сон. Тихо, крадькома він виліз із темних, брудних кутків і засопів, зарипів на різні мотиви. Часом зривався він бентежним вигуком якогось спекулянта, вовтузився в руках подряпаної вошами людини, мимрив сухими й висмоктаними, як цитрина, губами бабці й знову мирно, безжурно хропів...

...Ранішнє березнєве сонце зустріло їх недалеко вже від станції.

За десять верст лишилось сонне село з старим заржавілим плугом у коморі, повній жита. Двохпудова торба на згорбленій дядьковій спині заступила вірного, старого побратима.

Вона лягла всім тягарем на кістляві, як риштування, плечі й настирливо одбивала кожний крок — раз... два... пуди... два... жита.

Ось-ось, уже близько мерехтить понура станція.

— Ганно... не можу...

Захитались неслухняні ноги, пригнулась ще більше спина, раптом наче випросталась, і кістляві, жилисті чорні кулаки, розціпившись, випустили важку торбу.

Гахнула вона в мокрий сніг із розв'язаним верхом і кивнула доброю жменею збіжжя. Жовта, як віск, худа, наче донька самого голоду, кинулась обшарпана жіноча постать додолу й похапцем, немов рятувала святощі, збирала пригорщами розсипане жито, перемішане з грудками мокрого снігу.

— Не сила далі... О-ох...

Грузько всією вагою тіла сів на торбу.

— Та потерпи ж трохи, Митро,—вже станція... Два пуди хліба привеземо... Діти—ждуть.

Якось чудно, немов серед пустельних пісків дощ, виступили на зморщеному, синьожовтому жіночому обличчі дрібненькі сльози, а розірваний рукав зужитого з обсмиканою вовною дядькового кожуха безнадійно махнув:

— Херсонщина!.. А хліб де?..

І звисла байдужа на розхристані брудно-чорні груди пощербана глибокими зморшками дядькова голова, а розкарячені ноги безвільно витягнулись на свіжій калюжі й позіхнули розірваними передками старих чобіт.

— Ждуть, кажеш?.. Чи діждуться?.. Ой, Ганно, бо-
лить мені. Не можу...

Гострий голод, немов хробак, заліз у черево й ссе—
втягає груди.

— Їсти, Ганно!..

— Пожди бо. На станції виміняю на жито хліба.

— На жито? Ні, ні... там ждуть... Ні. Не руш.

І, наче обороняючи від хижого злодія, скарлючені,
мов пазурі, пальці, простяглись до торби.

— Не смій!

— Ходім же бо... Митро...

Безвільно, немов зіпсута з поодгвинчуваними гайками
машина, підвівся дядько, а жінка зібрала останні свої
мотузяні сили, пантерою вчепилась у торбу й пригну-
лась до самого снігу. Пішли. Наче п'яний, ледве пере-
бирає ногами дядько, але йде...

— Ну-да, два пуди жита... Де ви бачили? На свята
хліб будемо їсти... Аїя-хліб! Чи близько?..

Рвались по одному мотузки, сильніше напинались
цілі, а жінка, надвереджуючись, страшна, мов привид,
тягла на хребті два пуди жита.

Терпляче, мовчки, шкутильгаючи на ліву ногу. Обіг-
нала вперед чоловіка й таки донесла до станції. Впер-
лась крізь одчинену половину дверей у залю і впала
разом із торбою на асфальт непритомна...

А на шляху під лісою колишнього панського саду
холоділо під старим кожухом дядькове тіло. Підобгавши
під себе ноги, заховав руками лице й притулився до мо-
крого снігу. Немов хотів сховатись від світу, забути світ...

Навколо скуйовдженого волосся плакав маленькою
калюжею березневий сніг, а сонце червоне й веселе, як
молода, сходило над лісом, вітало день і на оплакані
лани розкидало золоті зерна молодих надій.

Розкидало, розкидало...

1922 р.

ПИРІЖКИ, ПИРІЖКИ...

Сьогодні вийшов з пиріжками. Рум'яні, свіжі, принагідні вони уляглись рядками на чорній погнутій таці. Наївні—вони не розуміли ціни свого народження...

Стару скрипку, подругу давнього юнацтва, єдиний скарб і останню втіху сірих, одноманітних днів учителя географії, три дні тому продано на базарі.

Стрімголов летіли нові дні, перегортались сторінки років, на вулиці клекотіло нове життя, бурхливе, самопевнене, дике, незрозуміле... А в учителя географії був Коля, стара тополя під вікном і скрипка.

Останній раз того сірого, напровесні, ранку він узяв смичка й заграв. Розмотався в грудях давно знайомий рідний мотив, заспівав він учителеві про вечірні тіні й сум у гаях, збудив тугу безрадісних учительських буднів, рвонув хвилею в далеку молодість—і застогнав з болем, жалібно, журливо, мов осінній вітер на цвинтарі...

Грав довго. Десь у трудовій школі ч. 16 вже почалося навчання, в долині шарудів базар, і перекупки на розі терпеливо чатували свої жертви з старим дрантям і кухонним мотлохом, а вчитель географії забув про все. Забув, що сьогодні, здається, даватимуть у школі за два місяці сіль та сірники, що четвертий день лежить у тифу чотирнадцятилітній Коля, що сьогодні вже немає ані фунта хліба й кінчається пшоно... Забув... Згадка за згадкою, думка за думкою тінями-птахами летять од

скрипки; ворушать приспані чуття, тужать над старими, роз'ятреними ранами, квітчають сон-цвітом брудний шапірограф і засмальцований шмат паперу—крик душі молодой, і летять у неможливе, нездійснене, недосяжне, загублене.

— Ваня! Вже дванадцята...

Аж тоді опам'ятався: безвільно пустив додолу смичка й останній раз подивився на скрипку. Важко зідхнув. Поклав її, стару, поруч із смичком, у чорний футляр, одяг урядову, залатану, з олійними плямами, шинелю й пішов на базар.

Притулився згорбленою спиною до муру крамниці й виставив скрипку на продаж. Ніби послав старшу доньку заробляти вночі на Хрещатику...

Довго лежала на жовтих сухих руках стара скрипка, а коли полудень розплескав по базару болото й спочив біля гарячого самовару на лотку, скрипку взяв п'яний фармазонщик.

— Воно, канешно, пустяшная вешш...—повертів у руках, шарпанув брудними пальцями з золотим перснем струни й:—Разі тільки што так, от нечего делать, попилять када от скукі...—подивився ще на футляр.—Ну, та „лімон“ і триста „кусков“ даю. Бірош?

Вчитель географії не вмів торгуватись. Фармазонщик перелічив липкі від меду маковників червоні та сині „куски“.

І скрипка пірнула в юрбу...

Не заспіває вже ніколи стара скрипка в руках старого вчителя. Довго не міг зрозуміти, що ж саме сталося: чи було то від краплів дощу, чи може свіже повітря різало йому очі, чи може були то сльози—лице йому було мокре й тупо-невиразне...

Увечері куплено півтора фунти хліба й облатку цукрину до чаю хворому Колі,—решта пішла на „оборот“.

Малюнки, зайва одежина, мапи й гльобуси давно вже продано. Скрипка—остання. Вчителеві географії лишалось тепер тільки продавати пиріжки.

Свіжі, рум'яні, гарячі, з роззявленими пухленькими ротами, набитими маком, вони коштували останньої скрипки й мали врятувати хворого Колю.

На розі Підвальної стояла чорна шинеля з олійними плямами. Коли проходили люди, чорна таця тяглася до кожного...

— Пиріжки, пиріжки... Свіжі, гарячі, з маком... Пиріжки...

Чорна, наче штучно приліплена до жовтого лиця борода-лопатою пнула до перехожих також:

— Пиріжки, пиріжки...

Одлига. Танув печально мокрий сніг. Сіявся сіренький, млявий дощ. Під розірваними, затягнутим дротом, патинками чвакало болото; задрипані, з брудними тороками колись діагоналеві, штани потонули в мокрій калюжі, але це нічого.

У Колі сьогодні криза—треба камфори й сиділку.

— Пиріжки, пиріжки... Свіжі, гарячі...

Кілька вже купили. Швидше б...

— Пиріжки, пиріжки... З маком...

Учитель не вмів продавати. Для хворого Колі легше, мабуть, було б украсти. Він не вміє привабити покупця, він не може перемагати соромливості. Ніяковість стала поперек горла й тримає язика. Але платять погано, пайки не дають—треба жити якось.

Якось...

Видужає Коля—можна буде тоді йому продавати папіроси, або... може тимчасом виплатять у школі борги за три місяці, ухвалять новий тариф, видадуть мануфактуру,—якось можна буде вибитись. А тимчасом...

— Пиріжки, прошу... свіжі, гарячі, з маком... Пиріжки...

Якась баба з насінням, маковниками й десятком цукерок штовхнула його.

— Чого заняли место?.. Я тут повсіда продаю. Пошли б собі куди-небудь. Тільки торгівлю своїми пирогами перебиваєте.

Учитель не сперечався: мовчки одійшов на протилежний бік, і через хвилину біля афішної тумби вже чулося знову його тихе, соромливе:

— Пиріжки, пиріжки...

Торгувалось кепсько. Якесь хлоп'я взяло два пиріжки й сунуло розірвану сотню. Вчитель помітив її закладену в цілу аж увечері, коли лічив прибутки.

— Пиріжки, пиріжки... Прошу, гарячі, з маком...

Кавалерист у розстебнутій довгій шинелі взяв зразу аж п'ять.

— Хіба з „обороту“—для сиділки?..

Коля ранком лежав без пам'яті. Рожевий, гарячий він кликав тата. Ніс та брови в нього — батьківські. Сміявся тиждень тому так весело, безжурно. Все збирався поїхати на село виміняти татові на чоботи... Гарний хлопчик...

— А що, як?..—пугачем дзьобнула мозок чорна думка й крилами залопотіла тривожно в грудях. Кригою скувало серце й нахмарилось чоло...

— Ні, ні! Треба з „обороту“ взяти на сиділку. Неодмінно. Завтра там якоесь...

І вчитель повернув додому.

Скривавленим клубком нервів зморене сонце спускалось за обрій. Шугнуло безнадійним поглядом по верхах кам'яниць, замружилось момент у розпуці на да-

ховій блясі—й безсило, у корчах хапалось за бані „Покровського“.

Сумна, похилена, чорна таця поспішала з десятком непроданих, давно холодних пиріжків; тівню квапилась за нею не відстати стара урядова шинеля з олійними плямами, й тихо шепотіла чорна борода-лопатою:

— Коля... Пиріжки, пиріжки...

Біля дверей квартирі утерла хвартухом брудне лице й спустила додолу руки товста хазяйка-молочниця.

— Божа воля, Іван Петрович. Він дає—він і бере...

Таця дригнула, мотнулась убік і випорснула з онімілих рук. Горобцями розсипались білі пиріжки по брудному цементу.

— Як?.. Що взяв?.. Коля?..

Рвонувся наосліп до першої кімнати, що була разом кухнею, кабінетом і дитячою спальнею.

Північним вітром розірвав спокійну млу й не повірив.

На широкому ліжку з брудними подушками та заялозеним простирадлом лежав розкинувшись, наче було йому тісно, холодний Коля.

Випер угору груди, закинув до сірої від павутиння та диму стелі каштанову голову, мов рвався на простір, і застиг. Гострий батьківський ніс з великими ніздрями, здавалось, допіру вдихнув повітря, а тоненькі чорні брови підвелися вгору й зморщили кількома рисами чоло, мов не зрозуміли чогось.

Щось спустило перед учителем чорну завісу. Жах одірвався в грудях і забився під горлом. Дзиґами закрутились у розпеченому мозку догадки.

— Як? Коля?.. Адже вранці він б у в,—мимрив щось незрозуміле, недоладне, таке миле, миле...

Коло синових ніг глухо ридала дружина. Вчителеві стало ясно, ясно до останньої дрібниці, до болю, до безкінечного, одвічного жаху перед незрозумілим—

Колі більше немає...

Кинувся він нестримано, наче міг ще врятувати, до нерухомого, як статуя, лиця з живим виразом і почав розгладжувати батьківські брови.

— Коля! Колічка!.. Хлопчику мій!

Насупились під пальцями Коліні брови, а безвільна важка голова схилилась набік за подушку, мов розсердилась.

— Коля!.. Ти...

Вчитель географії замовк. Він тупо подивився на гострий Колін ніс, одвернувся в куток, і чорна борода його дрібно затремтіла. Наче й досі повторювала:

— Пиріжки, пиріжки... Свіжі, гарячі, з маком...

За вікном сіявся знову одноманітний, бездушний, холодний, наче до країни знову повернулась осінь, дощ.

Привидами стукало-просилось у вікно голе, мокре, кістляве гілля. Сірі, розірвані хмари безкінечною чередою мчались у небі. Плутався в безпросвітню мряку присмерк із тишею.

Вчителеві географії нема вже чого губити. Йому не треба ні продавати, ні вимінювати.

Колі немає...

І плакала надворі темна, холодна, зовсім не весняна, а осіння ніч; плакала, як самотня мати над могилою одинокого сина-первака, як затаскана проститутка над першим днем невинного кохання—глухо, безнадійно, безпорадно...

1922 р.

З М І С Т

	стор.
Синя Волошка	3
Шкапа	34
Пегас	44
Тук-тук	58
Два	110
Просвітяни	116
Соняшні плями	134
Нерозгадана таємниця тов. Бордуна	147
Крижані мережки	155
Комуніст	181
Два пуди жита	188
Пиріжки, пиріжки	195

КНИГОСПІЛКА

Харків, Горяїнівський пр. 2, Київ, вул. Воровськ. 48.

СУЧАСНЕ КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО.

П О Е З І Я.

Бажан М.—Будівлі. Поезії	1 крб. —
Бажан М.—Різьблена тінь . .	— 40 коп.
Бажан М.—17 патруль. Поезії	— 50 коп.
Забіла Н.—Сонячні релі. Лірика	— 45 коп.
Корж О.—Борть. Поезії	— 45 коп.
Семенко М.—Степ. Поезо-фільма	— 10 коп.
Семенко М.—Маруся Богуславка . .	— 10 коп.
Семенко М.—Європа й ми. Памфлети й вірші	1 крб. —
Шкурупій Г.—Жарини слів. Вибрані поезії	— 30 коп.
Яновський Ю.—Прекрасна Ут. Морські вірші	— 80 коп.

П Р О З А.

Антоненко-Давидович Б.—Синя волошка.	
Бузько Д.—На світанку. Оповід.	1 крб. —
Бузько Д.—„Голяндія“. Роман з життя сіл-госп. комуни	1 крб. 50 коп.
Вишня О.—Вибрані твори. Вибір, редакція, вступна стаття і примітки О. Буца з пор- третом О. Вишні. 2 вид.	1 крб. —
Вігдорович П.—Сталеве серце. Роман	2 крб. 50 коп.
Вражливий В.—Молодість. Оповідання	2 крб. —
Вражливий В.—Батько. Повість.	— 60 коп.
Гордієнко К.—Славгород. Роман.	2 крб. 50 коп.
Досвітній О.—Постаті. Повість.	1 крб. 25 коп.
Качура Я.—Чад. Роман.	1 крб. 50 коп.
Ковтун І.—Яструби. Роман. 2 вид.	(друк.)
Копиленко О.—Твердий матеріал. Опвідання 2 вид.	(друк.)

A 530948

**СКЛАД ВИДАННЯ:
КНИГОСПІАКА
Харків, Горьківськ. пр. 2.
Київ, ул. Воровського 48.**

Ціна 1 карб.